

již kolem poloviny 19. stol. lze nalézt v dílech J. Nerudy a B. Němcové. Ve zprávě B. Němcové z Chodska je výslovně řečeno, že šlo o tanec nový: *Ševcovská je nový tanec, vymyšlený od našeho statného rychtáře ... Dělalji se přitom všechny posunky, jako by švec šil. Když se dratev vytahuje, musí se mít každý na pozoru, aby něco neulovil, neboť všichni stojí na jedné hromadě, a kdo se neubne, dostane pohlavek.* K nejčastějším doprovodným melodiím tance š. patří písně *Tancovaly dvě panenky, tancovaly ševce* a *Když šli ševci z jarmarku* (obě ve sbírce J. Vycpálka). Osobitou variantou š. je píseň a tanec z Jestřabí v Podkrkonoší *Náš tatíček ševce* ze sbírky P. Krejčího. V t. řemeslnické písně.

Lit.: J. K. Tyl: *Fidlovačka aneb žádný hněv a žádná rvačka*. Praha 1843; B. Němcová: *Obrazy z okolí domažlického*. Květy 1845, č. 143–150; J. Neruda: *České národní tance*. Obrazy života 1, 1859; F. Bartoš: *Národní písně moravské v nově nasbírané*. Brno 1889; J. Vycpálek: *České tance*. ČL 2, 1893, s. 183–185; J. J. Pavelka: *Slavnosti na Národopisné výstavě československé*. Brno 1895; *Národopisný sborník okresu hořického*. Hořice 1895, s. 415; K. V. Adámek: *Tance lidové v okrese hlíneckém*. ČL 11, 1902, s. 41–42; Č. Holas: *České národní písně a tance IV*. Praha 1909, č. 239; J. Zemánek: *Tance našich okresů*. In: Chrudimsko a Nasa-vrcko III. Chrudim 1912, s. 500; P. Krejčí: *Podkrkonošské tance*. Praha 1956; Z. Jelínková: *Tance ze Žďárska I*. Žďár n. Sázavou 1986.

[hl + ds]

Švédové, v lidovém podání výrazné téma s přežívajícím povědomím o válkách, které

postihly č. země i přímo rodný kraj vyprávěče. Pro charakteristiku dějepisných znalostí lidových vrstev přejal F. Palacký Ohéralův výrok z r. 1861: *Lid selský ... nerozpomíná se, leda na vpády Tatarův, Švédův a Prusákův*. V tradici se uchovály vzpomínky na takový vpád zejm. jako na příčinu zpusnutí některé okolní obce, k lesům a skalním útvarům se pojí vyprávění o úkrytech obyvatel před švédským vojskem. V určité oblasti často tradují celé cykly: na Zbirožsku je to podání o vzniku názvu *Křtitelnice* (ukrytí lidé tu křtili nově narozené děti); jiné podání je o nelogickém přiřazení obce Biskoupky; se švédskými vpády se spojuje i podání o ztrátě privilegií, která v době válečného nebezpečí měšťané uložili na zámku a věrolomný šlechtic jim listiny upřel. Tradice o úkrytech před Š. se vytvořily také na Pelhřimovsku, zastřelení strážce v době švédských vpádů inspirovalo podání o místním strašidle v podobě světla (*hamerská lucerna*). Podání o zpustlé vsi jako důsledku švédského vpádu zaznamenal F. J. Vavák. Švédská tematika zasáhla i do legend, zejm. mariánských: vypráví se o zázračné záchraně obrázku Bohorodičky před Š. v poutním kostele v Mladé Boleslavi.

Lit.: O. Hebbe: *Svenskarna och Bömen i Mären*. Uppsala 1932; F. Palacký: *Úvahy a projevy*. Praha 1977, s. 262. [dk]

Švédská slavnost, Schwedenfest – oslava konaná každoročně kolem 15. srpna v Brně na počest výročí odražení posledního útoku Švédů při obléhání města 1645. Poprvé se slavila v rámci stého jubilea (1745). Od bývala se za spoluúčasti velké části obyvatel

Brna a mívala pevně stanovený průběh. Pův. se Š. s. účastnili především členové cechů a různých bratrstev (se svými odznaky), zpěvácké sbory, trubáci a příslušníci církevních řádů. Jejich průvod procházel městem po stálé trase hlavními ulicemi, největšími náměstími a tržišti; uzavíraly ho zástupy obyvatel Brna. Následovala mše v kostele sv. Tomáše a večer slavnost vyvrcholila veselí s hudbou, tancem, ohňostrojem a dělostřelbou. V 19. stol. se Š. s. stala slavností především brněnského měšťanského ozbrojeného sboru. V 10 hodin dopoledne zahrála hudba ozbrojeného měšťanského sboru z ochozu věže Staré radnice fanfára, o hodinu později se celý měšťanský sbor v plné zbroji, s rozvinutým praporem a za zvuků vlastní kapely dostavil ke kostelu sv. Jakuba, aby se v něm zúčastnil slavnostní mše. Odpoledne bývala Š. s. zakončena koncertem měšťanské kapely v Pisárkách. Od svého počátku až do 60. let 19. stol. to byla slavnost německých stejně jako českých obyvatel Brna, avšak poté se i zde projevovaly prohlubující se rozpory mezi oběma národnostmi ve městě. Š. s. postupně nabývala velkoněmecky šovinistického rázu, pro který ji uvědomělí Češi nejen ignorovali, ale s posilováním vlastních pozic ve městě i otevřeně kritizovali. Zvl. na počátku 20. stol. docházelo při Š. s. a jiných obdobných akcích k eskalaci napětí mezi aktivisty obou národností, což vedlo k zákazu Š. s. po vzniku samostatné Československé republiky.

Lit.: *Jak Brňané r. 1745 osvobozené město od Švédů oslavili*. České Brno 1, 1910, č. 12, s. 6. [ka]

T

táborský kroj, kozácký kroj – lidový oděv geograficky patřící ke krojům jihočeským; svým charakterem však odpovídá spíše středočeské oblasti. Rychle reagoval na vlivy městské módy a zanikl už na počátku 2. poloviny 19. stol. T. k. zasahoval na jihovýchodě k Želči (varianta výzdobou bližší kroji blatskému) a Planě n. Lužnicí. Severně k Miličínu a západně na Písecko byly přechody pozvolné. Adj. *kozácký*, *kozí* je na Tábořsku hojně rozšířeno v místních názvech a přeneslo se i na kroj, buď podle pásku visícího na mužském kabátku (*kozí ocásek*), nebo podle drátem vyztužené holubinky čepce (*kozí růžky*). Většina dokladů zachycuje kroj ve stadiu, kdy již zaniklo funkční rozlišování svátečního oděvu podle statutu nositele. – Ženy

i dívky nosily v polovině 19. stol. stejný typ vyztužených dýnkových čepců potažených nejrůznějšími látkami, zdobenými dracounem a aplikací, s úzkou skládanou krajkou kolem obličejce. Přes čelo se převazovala úzká černá sametka, zřejmě relikv vínku (analogie s Plzeňskem). Čtvercová plena, zdobená hrubší bílou prolamovanou výšivkou, nahradila počátkem 19. stol. starší obdélnou *rouchu*. Od 30. let 19. stol. se stále častěji objevovaly kupované tištěné šátky užívané dívkami i ženami. Diference mezi svobodnými a vdanými se ve svátečním oděvu projevovaly spíš v preferování jiných barevných kombinací. Ženy dávaly přednost tmavším sukním s bílou, bíle vyšitou zástěrou se širokými horizontálními pásy (*cestami* a *silnicemi*), dívky měly

v oblíbě bílé prolamované sukně na růžové spodničce, převázané tmavší vzorovanou zástěrou. Starší sukně z počátku 19. stol. byly tmavé, polovlněné (*mezulánové kytle*) nebo vlněné, lemované pentlí. Později materiálů a barev přibývá. Oblíbeny byly sukně tibetové s květinovým vzorem (*Jiříkovo vidění*) i hedvábné. Živůtky (*lajblíky*) se s malým prodlíním přizpůsobovaly městské módě. Ve 20.–30. letech 19. stol., v době zvýšené linie pasu, sukně visely na vycpaných *honzicích* u živůtků. Tyto starší živůtky z tmavých vlněných látek, s vyztuženými zády, byly zdobeny krejčovskou výšivkou. Mladší, do pasu sahající *šněrovačky* se potahovaly lehčími pestřejšími materiály. Bralo se k nim pět až sedm sukní. Stejně se prodloužil

v písni XIV. Praha 1941, s. 103–113; D. Stránková: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 186–189; I. Štěpánová: *Lidový oděv v okolí Tábora*. Tábor 1995. [iš]

tábory lidu, mítinky – politické hnutí na podporu českých státoprávních požadavků v letech 1868–1871, vyvolané rakousko-uherským vyrovnáním a prosincovou ústavou. Mladočechy iniciované t. l. se konaly na vyvýšených místech s odvoláním na husitskou tradici poutí na hory, název údajně zvolil J. Goll. První tábor lidu se uskutečnil v květnu 1868 na Řípu při vyzdvížení základního kamene pro Národní divadlo. Odtud byly dále přebírány způsob organizace a symboly: stůl pro řečníky, u něho vztyčený červenobílý prapor, selská banderia na ozdobených koních, průvody s prapory a hudbou, provolávání hesel *Nazdar! Sláva!*, *slovanské čapky* a prvky národního oděvu (čamara, čapky *poděbradky* s modrým lemem a vysokým pérem apod.). V průběhu dalších desítek mítinků na různých místech Čech, Moravy a Slezska se politický program obohatil o celou řadu požadavků ekonomické a sociální povahy, týkajících se výše daní, poklesu cen dobytka, nezaměstnanosti severočeských sklářů apod. a t. l. se posunuly do méně radikální povahy, mnohé dostaly živelný ráz. Často byly svolávány k datu posvícení. Celková účast na t. l. tohoto období je odhadována na 1,5 milionu osob. Mítinkáři (těž svobodomyšlníci, táborité) v lokálních společenstvích prosazovali často svérázné představy jak šířit osvětu a zvelebit blahobyť vlasti. Ve Stanovém například na podporu politických požadavků přestali muži demonstrativně kouřit dýmky a platit daně. Aktivně vystupovaly i ženy jako jezdyně v banderiích. Na Petruškových vrších u Vysokého n. Jizerou uspořádaly o mladém posvícení 20. 9. 1868 vlastní ženský tábor lidu, kde řešily specifické problémy, jak si má vést hospodyně, kolik sklenek kořalky může povolit vypít svému muži po ránu apod. Kde se mítinkáři dostali do konfliktu se státní mocí, byli souzeni za přestupky proti shromažďovacímu zákonu a trestáni pokutami do chudinské pokladny, vězněním i nuceným ubytováním vojáků v domech. Jako masová společenská aktivita nemělo táborové hnutí bezprostřední politický výsledek, ale znamenalo výrazné posílení národního vědomí a podnítilo další pokusy o řešení české otázky.

Lit.: F. Jílek: *Ze života našich otců*. Liberec 1960, 2. vyd.; J. Purš: *Tábory v českých zemích v letech 1868–1871*. ČCH 6, 1958, s. 234–266,

446–470, 661–690; E. Procházková: *Táborové hnutí v letech 1868–1869 a Blaník*. SVPP 30/2, 1990, s. 67–76. [lp]

tabu [polynéské jazyky], sociální zákaz nebo omezení sankcionované prostředky, jež přesahují společnost. T. stojí v průsečíku věcí lidských a širších, kosmických rámců. Obvykle je určováno božskými či animistickými příkazy. – Výraz pochází z tonžského jazyka (obecně polynésky *tapu*); setkal se s ním J. Cook (1728–1779) na své třetí objevné cestě a chápal ho jako *zákaz*. – Význam t. předpokládá vztah k posvátnému nebo ke kosmickým silám a jeho posláním je (podle polynéských představ) oddělit osoby, předměty nebo činnosti, jež jsou božské, sakrální (nebo závadné, nečisté), od těch, které spadají do každodenního života (*noa*), resp. od toho, co stojí mimo omezení předepsaná tabu. T. se liší od abstraktních kodifikovaných zákonů stupněm, v němž je zakázaný objekt nebo čin specifikován a rozvinut v symbol či dokonce fetiš zákazu samého. T. je více schématem negativních odlišení než regulativním systémem; fakt zákazu a zakázaný akt nebo objekt v něm zatemňují důvod zákazu. Extrémním případem tabuizace, známým z nativní Austrálie a Nové Guineje, je tzv. mýjení tchyně, kdy t. funguje jako základ pro vytvoření příbuzenského vztahu negativním způsobem. – Přeneseně je t. cokoli zapovězeného, absolutně nedotknutelného, nemyslitelného.

Lit.: L. Marillier: *Sur le caractère religieux du tabou mélanésien*. Paris 1896; A. R. Radcliffe-Brown: *Taboo*. Cambridge 1939; H. Webster: *Taboo. A Sociological Study*. London 1942; F. Steiner: *Taboo*. Berlin 1956; M. Douglas: *Purity and Danger*. New York 1966; J. G. Frazer: *Zlatá ratolest*. Praha 1977; S. Freud: *Totem a tabu*. Vtip. Praha 1991; *Sociální a kulturní antropologie*. Ed. L. Hrdý – V. Soukup – A. Vodáková. Praha 1993, s. 121–122; A. van Gennep: *Přechodové rituály*. Praha 1996. [fv]

táhlá píseň, útvar volné rytmické výstavby parlandového přednesu, jehož převažujícím znakem je prodlužování rytmických hodnot na konci hudebních řádků. *Byl to příval, ve kterém marně namáhal jsem se vyznati se v tom. Hanba mne bylo. Hořel jsem studem, až v uších mi to bilo. Z úst mých zpěvulenek tekl proud zvucný a lálal se, tak jakoby sám sebou, tu v krátké, tu v delší a dlouhé tóny. Výraz obličej, dychtivý jen po zpěvu. Kéz by aspoň trhnutím hlavy prozradila, že měří! Ničeho.* Takto svérázně se k problematice rytmu t. p. vyjádřil skladatel L. Janáček

i původní kabátek s úzkými rukávy. Tábořský špenzr z poloviny 19. stol. byl stejný jako v jiných hospodářsky rozvinutějších oblastech. Do výstřihu živůtku i kabátku se vkládal šátek: plátěná trojčepá *kosička* nebo vzorovaný kupovaný šátek, často hedvábný. K základnímu oděvu patřily košilky běžného střihu s baňatým rukávem, zdobené bílou výšivkou. Punčochy se od počátku 19. stol. nosily bílé, pletené, s krajkovými vzory. K nim se obouvaly nízké černé střevičky. V polovině 19. stol. převažovaly v t. k. kupované materiály, doplňované místní charakteristickou hrubou výšivkou. I forma kroje se podřizovala tlaku města a kroj rychle zanikal. – Mužský oděv nebyl na Tábořsku tak výrazný jako oděv žen. Zanikl v průběhu 1. poloviny 19. stol. K zajímavějším součástkám patřily úzké koženky (*praštěnky*) s plastickou výšivkou, kombinované s modrými nebo bílými punčochami. Nízké střevíce nahradily vysoké holínky. Už ve 30. letech 19. stol. nosila mladá generace tmavé dlouhé kalhoty (*pantalony*), špenzry a šněrovací boty. Ze starších krojových kusů se dochovaly bílé vyšité košile, soukenné jednořadové vesty, kabátky se stojatým límcem (kabátek s kozím ocáskem je znám jen z ústní tradice) a kabáty redingotového střihu. Mladší vrstva vest a kabátků z kupovaných látek měla šalový límec.

Lit.: F. Lego: *Kroj kozácký*. ČL 9, 1900, s. 45–54; V. Petruš: *Kroj kozácký*. ČL 9, 1900, s. 211–214; *Památník ženského spolku Zora v Táboře*. Tábor 1920; M. Prunerová: *Sousedství Blat, Kozácko*. In: K. Weis: *Český jih a Šumava*

v článku Březovská píseň, otištěném až posmrtně (1955). V. Úlehla byl přesvědčen, že jihomoravské táhlé písně jsou zpívány v lichém metru, v taktu pěti, sedmi, devítiosminovém a tak většinu táhlých písní zapisoval. Vyslovil tyto názory: *Pochopil jsem, že lidé zpívající za večera ve Strážnici i v každé slovácké osadě, legruti, tetičky u kamen nebo u stolu, když draly peří, že ti lidé sice buď chodí pomalu pěšky nebo i sedí, ale zpívají, jako by jeli na koni; Chcete-li zpívat píseň východního typu věrně, musíte se ji naučit zpívat v chůzi, když již nemáte příležitost zpívat ji za jízdy na koni.* Pozdější bádání tyto hypotézy i zaváděnou notační praxi nepřijalo a přiklonilo se k závěru, že mnohé táhlé písně nejsou přísně organizovány taktově a že se v nich navíc uplatňují agogické (drobné tempové) výchylky. Táhlé písně zněly odlišně v prostředí vesnické jizby, jinak ve volné přírodě (např. halekačky nebo hečene), jinak při procházení dědinou nebo při práci (choďácké nebo kosecké písně), jinak před muzikou, jinak je zpravidla zpíval jedinec než kolektiv a jinak ženy než muži. Jsou typy zpěváků, kteří rytmus táhlých písní uchovávají velmi přísně, ale častěji vnášejí jedinec do přednesu četné obměny, třeba i v dalších strofách téže písně. To nelze uplatňovat při kolektivním zpěvu, v němž se zpravidla ostatní přizpůsobovali uznávanému vynikajícímu zpěvákovi v rámci generace, obce či regionu. Mnoho samozřejmě záleželo též na tom, jak často spolu v příslušném kolektivu zpívali. U sezpívaných sborů překvapovalo jednotné rytmické unisono, naproti tomu dva vynikající zpěváci z téže obce se spolu někdy neshodovali. Některé písně se zpívaly v táhlé i taneční podobě. Prostřednictvím pevně organizované taneční formy nápěvu lze poznat, jakým způsobem dochází v t. p. k augmentaci hudebních řádků i vyšších formových jednotek a že v přísném slova smyslu t. p. nelze charakterizovat jako ataktickou. Má svůj hluboký vnitřní řád a není možno ji zpívat rytmicky libovolně. Podání starších generací se vyznačovalo mnohem plynulejší kantilénou frází dokonale oddělovaných pauzami proti současnému projevu rytmicky až příliš rozdrobenému mnoha nádechy a uvnitř jednotlivých řádků nevhodně protahovanému. Jak prokázala podrobná studia táhlého zpěvu s podkresem tepu doprovodných zvuků (např. úderů kolébky nebo záběrů kosou), hlavní oporou je zde pulzace za sebou následujících základních dob (čtvrtových hodnot), nad nimiž volně plyne melodie složená ze slov, hudebních řádků a vyšších jednotek. V. t. ekologie folkloru.

Táhlá píseň. Hrubá Vrbka (Hornácko), zapsal D. Holý 1958

Lit.: V. Úlehla: *Padesát moravských písní*. Praha 1940, s. 14–20; V. Úlehla: *Živá píseň*. Praha 1949, s. 150 ad.; K. Plicka: *Český zpěvník*. Praha 1949, s. 343, 2. vyd.; L. Janáček: *O lidové písni a lidové kultuře*. Vyd. J. Vysloužil. Praha 1955, s. 211 ad.; D. Holý: *K problematice rytmiky táhlé písně*. Slov. 2, 1960, s. 6–27; J. Gelnar: *K otázkám transkripce volně rytmizovaných písní*. ČL 56, 1969, s. 126–129; D. Holý: *K otázkám textových a hudebních metro-rytmických vztahů v táhlé písni východního typu*. ČL 56, 1969, s. 130–138; J. Gelnar: *K typologii táhlé písně v západních Karpatech*. ČL 61, 1974, s. 146–154; D. Holý: *Volný rytmus táhlých písní východního typu v pojetí Otakara Zicha*. In: *Vědecký odkaz Otakara Zicha*. Brno 1981, s. 241–244; A. Elscheková–O. Elschek: *Úvod do štúdia slovenskej ľudovej hudby*. Bratislava 1996, s. 57–59, 2. vydání. [dh]

tajč [z něm.], Deutsche, dajč, tejš, dojš – česká varianta třídobého párového tance typu ländleru, rozšířeného zejm. v záp. a j. Čechách a na vých. a střední Moravě. Tančí se v pomalém tempu houpavým krokem. Náleží ke starší vrstvě tanečního repertoáru typického pro přelom 18. a 19. stol.

Tanec tajč. Svatouch (Hlinceko), Adámek ČL 14, 1905, s. 245

Dobově mu odpovídají třídobé české tance, předchůdci sousedské, s tempovým označením *zdlouha* nebo s názvem vlačitá, šoupavá. Nejstarším záznamem t. pod německým názvem Deutsche je 18 zápisových jednotek tance ve sborníku užitkové taneční hudby J. J. Hartla (1781–1849) z l. 1811–1816 ze Staré Paky (rkp. EÚ AV ČR Praha). Podle zmínky v rodinné kronice

převzal pravděpodobně J. J. Hartl také část repertoáru od svého otce L. F. Hartla, učitele v Lužanech v l. 1803–1822. Další zápisy se nacházejí také ve sběrech guberniální sběratelské akce 1819, zvl. na Moravě. Na moravském Horácku se vyskytovala varianta třítajč. Byl to tanec ve 2/4 taktu, jehož doprovodný nápěv měl ve druhé části (s triolovým dvoutaktím) opakující se čtyřtaktový refrén ve 3/4 taktu. Na Bystřicku a Pernštejsku se tyto nepravé směsky vyskytují také pod názvem dvoutajč. Dalším synonymem názvu t. je šuptajč, který dobře vystihuje způsob šoupavého kroku tance. Stejně povahy je šoupák se sbírky J. Zemánka a šoupavá F. Kyselkové z Bystřice z období příprav Národopisné výstavy československé 1895 a svým nápěvem charakteristický, ještě starší šupák ve sbírce Erbenově. V živé paměti i praxi zůstával tento tanec v okolí Sumrakova u Telče. Nejmladší příklady t. nashromáždila ve svých sbírkách Z. Jelínková.

Lit.: A. Waldau: *Böhmische Nationaltänze*. Praha 1859, s. 26; J. Neruda: *České národní tance*. Obrazy života 1, 1859; J. Zemánek: *Tance našich okresů*. In: Chrudimsko a Navarrcko. Chrudim 1912, s. 500; J. Smetana: *Tance s okolí Sumrakova u Telče*. OHP 1924, č. 5, s. 83, č. 6, s. 84; Z. Jelínková: *Lidový tanec v Brně a na Brněnsku v pramenech 19. století*. Brno 1980; Z. Jelínková: *Tance z Bystřicka a Pernštejska I-II*. Strážnice 1992. [hl]

talián, jeden z nejstarších typů tance s proměnlivým taktem, vyskytující se již v guberniálních sběrech 1819. Byl zapsán na Kouřimsku a podobnou variantu lze najít v těchto sběrech též pod jménem mazur nebo latovák. Všechny tance tohoto typu mají dvojdišnou formu a jsou melodicky příbuzné. Proměnu metra podle Zichovy terminologie zachycuje schéma SSOO (2× sousedská, 2× obkročák). Ke stejnému typu patří i takto pojmenované tance ve sběrech konce 19. stol. u J. Vycpálka (z Rychnovska) a z 1. poloviny 20. stol. u F. Suchého (z Královéměstce). Pod jinými názvy lze najít tento typ v *Českém lidu* 1897 (panáček), 1902 (marcelín) a ve sbírce Č. Holase (kaprálka). Text některých pozdějších nápěvů nevyplňuje celou melodii a podkládá její část slovy *hopaj župaj* apod. V této podobě lze tanec nalézt též pod názvem bublavá nebo prkno např. u J. Vycpálka na Rychnovsku, u Č. Holase jako směsek z Chrudimska, vesměs s doprovodnou písní *Eště mě nemáš / hopaj, župaj*. Všechny uvedené tance jsou dvojdišné a obsahují v každém dílu dva čtyřtaktové

úryvky typu taliána. V. t. tance s proměnlivým taktem.

Tanec talián. Rychnovsko, Vycpálek 1921, s. 138

Lit.: O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916, s. 149–174; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 138; F. Suchý: *Lidové písně a tance z Polabí na Královéměstecku*. Praha 1955, s. 199; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 29, 30, 32. [ds]

talíř, individuální jídelní nádoba plochého tvaru s rovným nebo mírně šikmým okrajem. Praformy sahají do pravěké a starověké keramiky, novodobé keramické talíře jsou produktem renesanční kultury a vznikly napodobením cínových, mosazných a stříbrných výrobků. Podle šířky okraje se rozlišují dvě varianty t.: se širokým okrajem (přes 1/3 průměru miskovitě

částí) a s úzkým okrajem (mladší). Keramická produkce vytlačila z užívání výrobky kovové, zejm. cínové, koncem 18. stol. Se zvyšováním kultury stolování se odlišily talíře hluboké (na polévku) od talířů mělkých (na hlavní pokrm s přílohou). Tvarově podobný talířek se lišil velikostí (průměr do 15 cm). Do měšťanského prostředí pronikl v 19. stol., do širších lidových vrstev koncem 19. stol. – Podtyp rybího (račího) t. byl charakteristický pro německé etnikum v pohraničních oblastech (Chebsko, Novobystřicko, sev. Čechy). Na dně měl miskovitou nádobku nebo kolem dna prstenec. Sloužil k podávání ryb a raků. – Talíře se sice vyskytují v nejstarší vrstvě hrnciny (konec 16.–začátek 18. stol.), ale byly určeny vyšším společenským vrstvám. Ke starším výrobkům náležejí také modré a zelené mezzomajolikové talíře, datované do let 1664–1737 a lokalizované do Jindřichova Hradce. Jejich průměr se pohyboval kolem 20 nebo 30 cm, dekor byl rytý, mramorovaný a flamovaný. V souvislosti s průmyslovým podnikáním na konci 18. stol. se na trh dostávají výrobky bělninové (měkká kamenina) a pak porcelánové. Fajánsové talíře z produkce moravských džbánkařů (po r. 1800) charakterizuje analogický

tvar (široké dno, úzký okraj) a rozměr (průměr 20–25 cm), ale různorodý dekor (náboženské motivy, žánrové scény, architektura, florální a zoomorfí motivy). – V tradičním lidovém prostředí jsou talíře řídkým jevem z důvodu jiného způsobu stolování (jedlo se ze společné mísy). Když se v 1. polovině 19. stol. dostává t. do lidových vrstev, konkuruje rukodělným fajánšům technicky dokonalejší bělnina (měkká kamenina) z pražské a týnecké manufaktury, západočeských továren (Stará Role, Dalovice, Ždánov, Všeruby) i z moravských podniků (Vranov n. Dyjí, Kopřivnice). Tyto bělninové talíře ozdobené naturalistickými *německými květy* se užívaly na venkově jen ve svátečních chvílích a měly reprezentační funkci. Jako *selská kamenina* se vyráběly často ve značně pokleslé formě před zánikem podniku. Ještě na přelomu 19. a 20. stol. selskou kameninu vyráběla továrna v Olomučanech u Blanska. Funkci památky plnily bělninové talíře s tištěnými vedutami poutních míst nebo s postavami světců. – Ve všedních dnech sloužily lidovým vrstvám výrobky nezdobené nebo s jednoduchým technickým dekorem, od konce 19. stol. levný porcelán.

Lit.: T. Nováková: *O rozličném nádobí a nářadí na Litomyšlsku*. ČL 2, 1893, s. 391–402; K. Černožský: *Moravská lidová keramika*. Praha b. r. [1941]; V. Scheufler: *Lidové hrncířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 28, 41; J. Kybalová – J. Novotná: *Kamenina v Čechách a na Moravě*. Praha 1987; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 61. [mv]

talisman [z arab.], magicky zhotovený nebo přirozeně vzniklý předmět (prsten, jetelový čtyřlístek, rybí šupiny), který přináší svému vlastníkovi štěstí svými domnělými magickými účinky. V běžné řeči, částečně též ve starší literatuře splývá t. s významově blízkým amuletem. Také v lidové tradici byly některé předměty (podkova, provaz oběšence) chápány jako amulet i t. zároveň. V odborné literatuře představuje základní znak pro jejich odlišení převažující funkce (prosperitní pro t., ochranná pro amulet). – Některé z předmětů si funkci t. uchovaly do 21. stol. (např. šupiny kapra ze štedrovečerní večeře vkládané do peněženek kvůli dostatku peněz); *symboly štěstí*, darované či nalezené věci, užívají jedinci i kolektivy lidí jako *maskoty* při konkrétních událostech a činnostech (při zkouškách, sportovních utkáních apod.). Rovněž prsteny se využívají jako nejběžnější druh t., zvl. jako suvenýry či dárky pro štěstí, avšak bez magických praktik a posvěcení, pův. provádějících jejich výrobu.

zpěvu jsou stavěny 4–5strunné tambury, danguby nebo dangubice. Hráč na tamburu se nazývá tamburaš nebo tamburdžia, výrobce nástrojů je tamburar. Zájem o tamburašské, mandolínové, balalajkové a různé smíšené typy orchestrů a souborů drnkacích nástrojů se projevil v rámci jakéhosi pozdního panslavismu i na českém území v 90. letech 19. stol. 1891 založili studenti českého vysokého učení v Praze *Sbor tamburašů* z podnětu Chorvata Štastného ze Záhřebu. Tamburašství se stalo módou. Ve většině českých a moravských měst vzniklo v dalším desetiletí několik set tamburašských orchestrů, oblibu našli i v dělnických hudebních spolcích. Jejich repertoár sestával především z tzv. národních písní a tanců, ruských a ukrajinských melodií, ze zjednodušených operetních árií a z tehdy běžných kavárenských šlágrů. Této tamburašské konjunktury se okamžitě chopili čeští a němečtí výrobci hudebních nástrojů z Podkrušnohoří. Jejich továrničky a manufaktury doslova zahltily trh tamburašskými nástroji a jejich příslušenstvím. Ceny se na počátku století pohybovaly od 9 K za nejlevnější bisernici až po 130 K za nejdražší berde. Domácí trh byl však brzy nasycen. Česká nabídka levných a dokonalejších nástrojů prorazila paradoxně i do jihoslovanských zemí, odkud byly dosud tambury do č. země dováženy. Jihoslovanská výroba tambur byla tak téměř zlikvidována. Tamburašská móda však netrvala dlouho. Ve 30. l. již tamburašské orchestry působily spíše jako kuriozita, po 2. světové válce jako naprostý anachronismus. Přestože charakteru českého cítění lidové písně a hudby byl zvuk drnkacích strunných nástrojů tradičně cizí, byly tamburašské orchestry vystřídaný v prvním poválečném desetiletí tzv. havajskými skupinami.

Lit.: M. Bartoš: *O souborech drnkacích nástrojů*. *LTv* 2, 1951, s. 216. [pk]

tamburína [pův. z arab.], baskický bubínek – nástroj vzniklý kombinací membrano fonu s idiofonem. Skládá se z velmi nízkého lubu (výška asi 6 cm, průměr 20–35 cm), který má na jedné straně napjatou kůži. Druhá strana je otevřená. V několika otvorech (3–18) v lubu jsou na drátech volně navlečeny dvojice mosazných talířků (činelků), které úderem tamburíny o prsty, klouby, pěst, dlaň, koleno či loket nebo při úderu paličky doplňují neurčitý a tupý zvuk membrány chřestivým cinkáním. Větší tamburíny mají ještě uvnitř lubu zavěšeny mosazné rolničky a zvonečky. Nástroj lze rozezvuchet také drhnutím navlhčeného prstu o membránu, čímž vzniká zvlášť-

ní zvukový efekt. – Tamburína patří do skupiny rámových bubnů, s nimiž bylo možno se setkat již ve starém Římě a také jako s atributem staroasijských kultovních obřadů. První ikonogram, dokládající její existenci ve střední Evropě, pochází asi z r. 1500. 1618 se o ní zmiňuje M. Praetorius (1571–1621), 1683 je považována za cikánský nástroj. Od poloviny 18. stol. se stala oblíbeným nástrojem italských a španělských tanečnic. Od r. 1800 nachází uplatnění v tzv. tureckých muzikách evropských vojenských kapel a dočasně se dostává i do symfonických orchestrů. V lidovém prostředí na č. území se s ní lze setkat až na počátku 19. stol. u cikánských tanečnic, v polovině století u potulných skupin žebrajících muzikantů a v poslední třetině u medvěďářů, kteří jejím potřásáním doprovázeli *tanec medvěďů*. Nezřídka je využívána v novodobé praxi folklorních souborů.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 111–114, 2. vyd.; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. *SNM* 41, 1987, s. 142–145. [pk]

tance polonézového rázu, souborné označení pro tance, v nichž se vyskytují typické části ve 3/4 taktu, vyznačující se charakteristickým polonézovým rytmem a mírným tempem. Jednotliví tanečníci postupují za sebou nebo vedle sebe po kruhu či v prostoru (*procházka*), podobně jako je tomu u tance polonéza. K tomuto typu náležejí především párové točivé tance Slezska a sev. Moravy (starodávný, valaský) a některé tance patřící k okruhu hanácké (hanácká z Vizovicka, hanácké z Brněnska).

Lit.: Z. Jelínková: *Lidový tanec v Brně a na Brněnsku in pramenech devatenáctého století*. Brno 1980; Z. Jelínková: *Lidové tance z Čech, Moravy a Slezska. VIII Valašsko, IX Laško*. Popisy tanců ke stejnojmenným videokazetám. Strážnice 1994, 1996. [mp]

tance s proměnlivým taktem, tance, jejichž principem je ustálené střídání dvoudobého a třídobého taktu (metra) zpravidla ve střídavém provedení tanečních kroků sousedské a obkročáku. Ke změně taktu dochází na prostoru melodické fráze, dílu, resp. periody, základní rytmická jednotka vyjádřená v hudebním zápisu nejvhodněji čtvrtovou, někdy také méně vhodně osminovou hodnotou, je svou délkou totožná pro třídobé i dvoudobé metrum. Změna se proto netýká tempa, ale taktu, na rozdíl od jiných písní a tanců, které vedle sebe staví části odlišného tempového průběhu nebo

Lit.: HDA 1, 1927, sl. 374–384; 8, 1936/37, sl. 659–663; L. Hansmann–L. Kriss-Rettenbeck: *Amulett und Talisman*. München 1966; M. Brauneck: *Religiöse Volkskunst*. München 1973, s. 264–300; M. Nakonečný: *Lexikon magie*. Praha 1993, s. 283. [lk]

tamburašský orchestr [pův. z arab.], soubor složený z tambur, srbských a chorvatských lidových chudostrunných drnkacích chordofonů, náležejících k loutnovým nástrojům různých velikostí a ladění. Pojmenování je odvozeno od arabsko-perského názvu loutnového nástroje s dlouhým krkem: *tanbúr*. Tradičně jsou užívány na území bývalé Jugoslávie a srbskými či chorvatskými menšinami v Maďarsku a Rakousku. Nástroje mají kytarový nebo loutnový tvar korpusu (*zvekadla*) a dlouhý javorový krk (*ručicu* nebo *divčik*) s kovovými pražci. Čtyři až osm kovových strun je laděno sborově pouze na dva až tři různé tóny, např. d-f-f-f nebo b-d-d-d či b-d-f-f. Aby bylo možné jednoduše přecházet z mollových do durových tónin, je hmatník podél delší osy dělen dvěma systémy pražců. Smrkové víko korpusů nástrojů je ploché, javorové dno většinou klenuté. Na tamburašské nástroje se trsá plektrem nebo brkem (*terzijí*). Tambury se staví v různých velikostech (80–165 cm) a hráči tvoří až čtyřicetileté soubory. Nástroje svým rozsahem zasahují do všech poloh. Pro basovou polohu jsou to berde, pro střední bugarie, brače a kontrašice, pro sopránovou polohu bisernice. Všechny jsou kytarovitého tvaru, výjimku tvoří loutnová skupina bračů. K sólové hře a k doprovodu

tempo proměňují postupně. T. s p. t. bývají nejčastěji nazývány mateníky a patří do skupiny tanců s pevnou vnitřní vazbou. Vyskytovaly se na západu a jihozápadu Čech (na Domažlicku, Klatovsku, Přešticku, Milevsku) a zejm. ve středních, severových. a vých. Čechách (od Mělníka k Poličce). T. s p. t. mají podle míst výskytu regionálně vázané názvy: vosňák (Čáslavsko), latovák, také klatovák (Hlinsko, Chrudimsko, Poděbradsko), kozel (Nymbursko, Královéměstecsko a v oblastech jako latovák), kozelka (Nechanicko), zelený kousek (Chodsko), mateník (Hořicko), směsek (Hlinecko) a některá méně častá pojmenování: vrták (Polabí), bavorák (Klatovsko, Berounsko, Kouřimsko). O. Zich dělil t. s p. t. na dvě základní skupiny podle toho, kterým ze dvou základních kroků (sousedská, obkročák) tanec začínal. Vyčlenil tak skupinu sousedskou a obkročákovou. Proměny tanečního kroku nejsou libovolné a sdružují se do metro-rytmických skupin, které se v průběhu tance buď vždy, nebo většinou opakují. Tyto skupiny jsou podle výkladu O. Zicha nazývány typy (t) a jejich vnitřní obsah je znázorněn zkratkami tanečních kroků sousedské (S) nebo obkročáku (O) (např. typ sýkorka: SSOOS). Jeden krok sousedské nebo obkročáku představují jednu metrickou jednotku (takt). Z malých, rytmicky uzavřených celků se skládají celé tance, jejichž forma může být nejčastěji jednodílná, dvojdílná, třídílná nebo čtyřdílná. Kromě toho se rozlišují typy pravidelné a nepravidelné. Pravidelné pracují pouze s jedním typem a jeho melodickými obměnami. Jednodílná forma obsahuje dva typy (tt). Dvojdílná čtyři typy (tt|tt), z nichž třetí je někdy nahrazen vložkou (v) odlišného, nemateníkového charakteru (tt|vt). Třídílná forma obsahuje šest identických typů členěných do dvojic (tt|tt|tt), a také v ní se objevuje schéma s vložkou, nejčastěji v redukované podobě (tt|v|tt), čtyřdílná osm typů (např. tt|tt|tt|tt). Nepravidelné t. s p. t., někdy nazývané směsky, spojují více metroritmických typů, jsou doplňovány nemateníkovými předehrami nebo dohrami. Dvojice typů má v tancích s proměnlivým taktem vztah předvětí a závětí a dohromady tvoří periodu. Zároveň existuje celá řada tanců, které jsou rázu jedinečného, takřka improvizací, a které nelze začlenit do žádných skupin. Komplikovanost metroritmické struktury tance způsobovala sběratelům melografické problémy. Chybnost notace se týkala poměru obou střídání taktů. Tento nedostatek se objevil již v zápisech K. J. Erbeny a zejm. Č. Holase, v jehož VI. dílu sbírky *České národní písně a tance* je

z hlediska metra většina zápisů notována chybně. Mezi tance s proměnlivým taktem lze řadit i tanec *furiant*, a to v případě, je-li tančen střídavým krokem obkročáku a sousedské. Problematiku t. s p. t. zkoumal v č. zemích zejm. O. Zich, který rovněž stanovil zásady optimální notace mateníků (jeden taneční krok na jeden takt ve čtvrtové notaci). V tanci typu *sýkorka* je v zápisech K. J. Erbeny, Č. Holase ad. zapotřebí doplňovat na konci prvního pětitaktí jednu dobu, ve shodě s krokovým schématem SSOOS, někdy je nutné dvoudobé pasáže převést do dvojnásobně dlouhých rytmických hodnot. Ačkoli základem tanečního provedení t. s p. t. je střídání kroků sousedské a obkročáku, oba kroky mohou být různě obměňovány nebo nahrazovány kroky jinými. Obměny obkročáku se objevují zejm. v pravidelných tancích s obkročákovou vložkou, a to právě v této vložce, zatímco v typech zůstává původní obkročák z *nohy na nohu* (podle soudobé terminologie *hladký*), kdy na jeden takt připadne jedno našlápnutí. V tancích pravidelných bez vložky anebo s vložkou v rytmu třídobé sousedské se tento obkročákový krok nachází zpravidla v případech, kdy jeden díl tance, popř. celý tanec je výrazněji rytmizován. U pravidelných tanců s obkročákovou vložkou je naopak pravidlem, že se tato část tance obkročákovými obměnami, které jejím živému tempu vyhovují. Takty, na něž se zpívá jedna slabika slova a hraje nota půlová, triola nebo čtvrtky či osminy, které nejsou ostře rytmizovány (jsou např. vázány), se tančí obkročákem z nohy na nohu. Naproti tomu takty, na něž se zpívají dvě slabiky a hrají dvě zřetelně oddělené čtvrtkové noty nebo takéž ostře členěné osminy (např. vázané jen po dvou), se tančí obkročákem s potřesem nebo s poskokem (jde o obkročák rytmicky výraznější). Obměny sousedské bývají naproti tomu jen nepatrné. Jde tu spíš o degenerativní proces, kdy krok sousedské bývá zjednodušován na dva kroky v důsledku přizpůsobení kroku sousedské obkročáku. Vedle základních kroků sousedské a obkročáku se však ve sbírkových zápisech nacházejí také jiné kroky, pocházející většinou ze staršího vývojového období. Na místě obkročáku se objevuje *natřasák*, *skočák*, *vrták* a *polka*. Polka však mohla nahradit krok obkročáku, až když se zrychlilo tempo. To se stalo již dříve u sousedské a způsobilo to valčík. Lidové prostředí se valčíkovému tempu vzdálo, takže vznikla spíš jakási zrychlená sousedská. Teprve ústup zpěvu při tanci způsobilo, že tanec ovládl valčíkové melodie. Avšak i tehdy šlo o zrychlenou

sousedskou. Sousedská se tedy v t. s p. t. houževnatě udržovala a lze předpokládat, že i tam, kde novější popisy uvádějí krok valčíku, šlo ještě o krok sousedské. Daleko větší asimilace sousedské a přizpůsobení obkročákovému kroku je patrné v pouhých třech potřesech na téže noze nebo např. ve třech podupech na jeden takt (*dupavka*). Na Chrudimsku lze najít náhradu za krok sousedské v mazurce, v částech s dvoučtvrtčím taktem v *kvapíku* nebo *řezance*.

Lit.: O. Zich: *České lidové tance s proměnlivým taktem*. NVČ 11, 1916, s. 6–53, 149–174, 268–311, 388–427; J. Scheufler – J. Kramář: *Príspevek ke studiu tanců s proměnlivým rytmem*. ČL 2, 1947, s. 174–175; V. Vycpálek: *Z dějin furianta*. ČE 4, 1956, s. 25–37; F. Hoerburger: *Die Zwiefachen. Gestaltung und Umgestaltung der Tanzmelodien im nördlichen Altbayern*. Berlin 1968; D. Stavělová – L. Tyllner: *Tance s proměnlivým taktem z hlediska kartografického výzkumu*. In: *Evropský kulturní prostor – jednota v rozmanitosti*. Praha 1997, s. 199–210.

[ds + lt]

tance výročního cyklu, taneční projevy, které se úzce vztahovaly k výročním obřadům a obyčejům v průběhu celého roku. Z širšího hlediska bývá někdy zkoumána veškerá pohybová složka, jež má svou roli při konání obyčeje (chůze při slavnostních průvodech a obchůzkách, pohyb hodovým právem, obřadní bití rekvizitami v masopustních obyčejích), z užšího hlediska jde o tance, které vznikly a byly interpretovány s konkrétní motivací, jako symbol obřadní slavnosti. Obecně se obřadní tance (a tedy

Tanec hošíje. Podluží, Jelínková 1962, s. 17

také t. v. c.) dělí podle míry a tradice obřadních funkcí do tří skupin. K výrazným t. v. c., které se v lidové kultuře dochovaly, patří tance pojící se k období masopustu (*fašanku*). Objevovala se v nich symbolika plodnosti a vegetativní symbolika, která byla vyjádřena různými druhy chůze, běhu, vyskakování do výšky, vyzvedáváním tanečnic, podřepy apod., často v řetězové, chorovodové formě. Náleží sem např. *fašankový tanec konopice* z oblasti *Horňácka*, charakteristický rytmickou chůzí po kruhu, nebo tanec *žabská* se speciálními prvky plodnostního rázu. Mnohé z uvedených znaků lze najít u skupiny *mečových tanců*,

kteř se v době masopustu tancovaly na jihových. Moravě (podšable) a v j. Čechách. K fašankovým tancům se často družila i rytmičká zvukomalba (chřestění kroužky na šavlích, úderý palicí o zem) a nejrůznější rekvizity (věnce z cibule, česneku, svazky konopí nebo lnu). Tance se prováděly většinou na konec období masopustu a účast v nich byla pro přítomné závazná. Tance výrazného chorovodového rázu se váží k dalším předjarním a jarním obyčejům. Jsou spojeny především s obřady vynášení smrti a s průvodem královnic. Důležitou skupinou tanců propojených s výročním cyklem jsou tance hodové. Radí se k nim zejm. mužský skočný tanec hošavě z moravského Podluží nebo obřadní zavádění do tance, zavádka, která je známa z regionu hanácké Slovácko a jejíž obdobu lze najít v některých lokalitách na Brněnsku.

Lit.: Č. Zíbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého II. „Masopust držíme...“* Praha 1910; Z. Jelínková: *Lidové tance na Slovácku*. Praha 1954; Z. Jelínková: *Popis fašankového tance z Komně*. In: *Historický sborník SV 13*. Gottwaldov 1957, s. 125–129; Z. Jelínková: *Lidové tance a taneční hry na Podluží*. Strážnice 1962; Z. Jelínková: *Ostatkový tanec „konopice“ v Nové Lhotě na Horňácku*. ČE 10, 1962, s. 127–165; Z. Jelínková: *Choreografické typy chorovodů, kol a chorovodových her na území ČSSR (příspěvek k systematice lidových tanců)*. VNSČ 1967, č. 1–2, s. 3–48; K. Ondrejka: *Rytmičkový pohyb ako zložka zvykoslovia a ľudových slávností*. SN 17, 1969, s. 98–114; J. Tomeš: *Funkce tanců v lidových obyčejích*. NA 11, 1974, s. 253–270; Z. Jelínková: *Královničky z Tišnovska a Velkobítešska*. Brno 1988; Z. Jelínková: *Lidový tanec v Brně a na Brněnsku v pramenech 19. století*. Brno 1989; Z. Jelínková: *Fašankové tance na Slovácku (jejich druhy a formy)*. Slov. 33/34, 1991/92, s. 41–53. [mp]

tanec viz lidový tanec, obřadní tance, tance polonézového rázu, tance s proměnlivým taktem, tance výročního cyklu; *hesla věnovaná jednotlivým tancům*

taneční folkloristika viz etnochoreologie

taneční hry, pohybový projev prováděný taneční formou za doprovodu písně a hudby. V repertoáru dospělých (na rozdíl od repertoáru dětí) se dochovalo málo tanečních her. U některých z nich lze sledovat obřadní původ (tancovaly se jen při určitých příležitostech, např. hubičková o svatbách), jiné vyšly z obřadních tanců, jež časem nabyly podobu her ztrátou původního významu (žabský, kotek). Do repertoáru tanečních zábav se dostaly rovněž hry, které vznikly v jiném prostředí

i v jiné věkové skupině (hry dětí, hry na pastvě: tanec ježový nebo hra na medvědy z Valaška), popř. odrážely tradici kraje (hry se zbojnickou tematikou). Nejčastější princip t. h. u dospělých souvisel se střídavou volbou tanečníka nebo tanečnice. Na hru s rekvizitou šátku nebo židle se vztahovaly různé názvy: hubičková, šátečková, holúbek, stoličková apod. Mnohé t. h. zdůrazňovaly šikovnost a obratnost tanečnicka (metlový, trefa) a měly soutěživý charakter.

Lit.: Z. Jelínková: *Tance na Valašskokloboucku*. In: *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka II*. Vyd. K. Vetterl. Praha 1960, s. 360–387. [mp]

taneční příležitosti, události a situace v životě společnosti svázané s církevním kalendářním cyklem, hospodářským rokem, rodinnou obřadností, pracovními úkony a slavnostmi, při nichž nachází významné uplatnění lidový tanec. Spolu s ním je zpravidla přítomna lidová píseň, instrumentální hudba a projevy slovesného folkloru. Takový způsob poznání taneční kultury lze nazvat kontextovým studiem, neboť vede k pochopení t. p. na základě poznání prostředí, okolností a souvislostí, tedy kontextu, jehož jsou součástí. Jedině tak lze pochopit význam a úlohu tance v lidovém prostředí. – Největším zdrojem t. p. byl výroční kalendářní cyklus. Lidové slavnosti, zvyky a obyčeje, které se periodicky opakovaly, se staly příležitostmi k pořádání tanečních zábav, synkretičnost některých obyčejů přímo umožňovala jejich provázání s tancem. Mnohé t. p. nebyly vázány na obyčejovou tradici a existovaly samy o sobě. T. p. lze proto rozdělit do několika skupin: 1. příležitosti, kdy tanec byl součástí kalendářního cyklu tradičních výročních obyčejů a rodinného obřadního folkloru. Byl tam (a) synkreticky začleněn, spoluvytvářel obsah a podílel se na dramatickém spádu obyčeje nebo obřadu (svatební tanec při zavíjení nevěsty, masopustní skákání na len, tanec se starým při domlatech apod.); nebo byly (b) taneční zábavy vyvrcholením obyčeje a měly svůj ustálený taneční repertoár, který se provozoval při jakýchkoli tanečních zábavách v dané oblasti. V historickém vývoji se s obsahovou a funkční přeměnou některých obyčejů a obřadů měnilo také místo tance v jejich kontextu. Dokladů o t. p. se synkretickým začleněním tance je velmi málo. Převažují záznamy t. p., kdy tanec existuje jako samostatná složka. Většinou byly spojeny s oslavou ukončení zemědělských prací, dožínkami (obžínkami, ožínkami), domlaty, dočesnou (dočeskami), koncem přástek (šedívkem)

nebo draní peří (dodernou), posvícením. Někdy se v souvislosti s oslavou zahájení polních prací konaly tzv. fehořské voračky. Nejvíce tanečních zábav bylo v období masopustu, zejm. těsně před jeho ukončením. Často se zpestřovaly tradičním a již koncem 19. stol. zakazovaným shazováním kozla nebo stínáním kohouta, což tvořilo předeheru k hodování a tanečnímu veselí. Další příležitosti k tanci skýtalo období letnic (stavění májů, *králské* obyčeje, pálení svatojánských ohňů). S kalendářním cyklem souvisely také svátky vázané na oslavu postav některých světců, spojené často s poutí, po které následovala taneční zábava. Byla vhodnou příležitostí k setkávání obyvatel různých vesnic. Oblíbené byly např. anenské slavnosti nebo zábavy spojené s výměnou služebné chasy na sv. Martina; oslavou patronky hudby a hudebníků byly cecilské zábavy (*cecilky*); poslední taneční zábavou před období adventu, kdy platil zákaz pořádání tanečních zábav, byla kateřinská zábava (*Řekla Káča Barce, / nechme toho tance*). Tradiční obyčej byl nejen kontextem lidového tanečního projevu, ale tam, kde jeho vyvrcholením byly taneční zábavy, tvořily dramatické složky obyčeje předeheru k tanečnímu veselí. Obsah a průběh byl určován tím, o jaký obyčej se jednalo, kdo byl jeho hlavním aktérem, zda pořadatelé zábavy byla děvčata či mládenčí. Součástí této předehery byla zpravidla občůzka spojená se zvaním na taneční zábavu a s vybíráním příspěvku na občerstvení a zaplacení muzikantů. K dalšímu průběhu patřily symbolické maskované postavy, které v daném obyčejí hrály svou roli (nazdobený poslední snop, starej, při domlatech, pan šedivý a paní šedivá jako symbolický svatební pár při šedívku), rekvizity (nazdobené koňské postroje) a zejm. zvykoslovné předměty (*vrkoč*, tj. upečený věnec z těsta ozdobený špejlemlí se sušeným ovocem, který dostávali mládenci od děvčat, s nimiž nejvíce tancovali). Tyto postavy a předměty tvořily slavnostní dekoraci při samotném zahájení taneční zábavy i při jejím zakončení (odměna tanečnickům v podobě nějakého zvykoslovného předmětu). Taneční repertoár však s obsahem daného obyčeje většinou vůbec nesouvisel; 2. příležitosti, kdy byly taneční zábavy pořádány mimo kalendářní obyčejový cyklus: a) zcela volně, např. jarmarky, které se konaly v libovolných termínech. Tradičně je završovaly taneční zábavy, jež se stávaly rovněž vítanou příležitostí pro setkávání lidí z různých oblastí. Samostatně a mimo jakýkoli kontext bývaly pořádány tzv. taneční muziky,

kteří se konaly obvykle v neděli v místní hospodě, někdy se na ně chodívalo i do sousedních vsí. Měly svůj řád, zvyklosti spojené s poroučením tance, zvaním do kola, připjímáním (tušováním), vzájemným škádlením muzikantů s tanečníky, svou roli zde hráli vybraní strážci pořádku z řad svobodných chasy (stárkové, králové), kteří měli např. předcházet nežádoucím rvačkám; b) s vazbou na události nového charakteru, které určovaly obsah i formu zábavy. Významným způsobem se zde prolínaly vesnická a městská taneční a hudební kultura. Od 2. poloviny 19. století přibývalo nových typů tanečních zábav, které souvisely s národně emancipačními tendencemi české společnosti. Zpočátku se konaly ještě v kontextu tradičních slavností (masopustní, mikulášské, posvícenské merendy), avšak se zcela jinou obsahovou náplní; na programu bylo kromě tance deklamování, zpěv vlasteneckých písní a stále více produkce divadelních ochotníků. Přibývalo plesů, balů, věnečků a také tanečních sálů, protože těsné hospody již nestačily. Tanec se stal projevem kulturní svévěčnosti národa, výrazem národní povahy, stejně jako hudba a zpěv. Novým momentem je zde využití výtěžku pro nějakou vzdělávací akci; 3. příležitosti, kdy se tanec se uplatňoval také mimo jakýkoliv organizovaný rámec. Stačila přítomnost dudáka či jiného muzikanta, tancem se vyplnila například chvíle odpočinku při polních pracích, přerušila přástva apod. V takových případech se tancovalo kdekoli, např. na mlatě, ve světnici, pod širým nebem, někdy pouze za doprovodu vlastního zpěvu; 4. zvláštní typ t. p., kdy se předváděly tance při různých holdovacích, korunovačních či zámeckých slavnostech: sedláci tancovali pro podívanou a obveselení šlechtu. Významné byly korunovační slavnosti Leopolda II. (1791) a Františka I. (1792), které se konaly v Královské oboře. Pro tuto příležitost byla připravena obzinková slavnost a svatební průvod a lid předváděl své tance na vyhrazených místech. Podobnou akcí byla 1836 korunovace Ferdinanda II. v Praze na Invalidovně a v Brně v Lužánkách. Z této slavnosti je dochován také nejstarší tištěný seznam předvedených lidových tanců. Podobné slavnosti jsou považovány za předstupeň druhé existence folkloru (folklorismu), kdy je lidový projev vyjmut ze svého původního kontextu a je předváděn pro pobavení diváků. Proces přenášení lidové tradice do nepůvodního prostředí se projevil významně koncem 19. stol. zejm. v období Národopisné výstavy československé 1895, kdy se cílem stala snaha uchovat již zanikající lidové

projevy vůbec. Lidový tanec tak přešel do kontextu souborového předvádění na základě taneční stylizace.

Lit.: Č. Zbrt: *Staročeské výroční obyčeje, pověry, slavnosti a zábavy prstonárodní, pokud o nich vypravují písemné památky až po náš věk*. Praha 1889; Č. Zbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950. [ds]

taneční stylizace a) taneční projevy, které jsou přepisem, resp. transpozicí autentického folkloru do jazyka jevištních výrazových prostředků. Výchoziskem a cílem t. s. je přenesení výrazových a interpretačních vlastností autentického folkloru do jiných podmínek; b) taneční projevy, které vycházejí z folkloru, volně na něj navazují, jsou jím inspirovány, avšak směřují k samostatnému suverénnímu uměleckému činu. – Poprvé se problém jevištního předvádění lidového projevu a jeho stylizace objevil při přípravách a v průběhu Národopisné výstavy československé 1895. Klíčovým problémem byl od počátku poměr mezi autenticitou a stylizací. Složitost a úskalí tohoto procesu si tehdy uvědomili organizátoři vystoupení lidových tanečnicků a hudebníků na NVČ, hudební skladatel L. Janáček a sběratelka lidových tanců L. Bakešová. Zdůrazňovali potřebu pečlivého nácvičku, technické způsobilosti a čistoty provedení, stejně tak jako nutnost přirozeného výrazu a vnitřního prožitku. Připomínali nezbytnost neustálého navozování atmosféry původní taneční příležitosti, význam spontánního projevu a s ním spojené improvizace. Současně využívali působivých kontrastů, prostorového členění, uvědomovali si význam divadelních prvků v lidovém zvykosloví, nepodceňovali ani roli výtvarnou. Zásadou jejich recepce folkloru bylo uchování tradičních hodnot a jejich přiblížení soudobému vkusu. Tyto tendence pak našly své místo v působení nově vznikajících národopisných kroužků a skupin, jejichž cílem bylo uchovat mizející hudební a taneční folklor. Proces scénické recepce lidové motiviky se nejvíce rozvinul v činnosti folklorních souborů písní a tanců, které začaly vznikat po 2. světové válce. – Scénickou transformací se lidová taneční kultura stala samostatným jevištním žánrem. V souvislosti s jeho vývojem byly kontinuálně vedeny diskuse o míře stylizace lidových projevů. Hledaly se odpovědi na otázky, co je *autentické*, a co *stylizované*. Byly vyzkoušeny mnohé principy t. s. Folklorní žánr prošel cestou od jednoduchého předvádění po choreograficky a režijně koncipované skladby. Střídal se snahy lidové umění spíše konzervovat, s tendence-

mi lidovou tematiku tvůrčím způsobem rozvíjet. Skupiny a soubory prošly obdobím akademismu, kdy se lpělo na dokonalém profesionálním zvládnutí výhradně staré tradice, dále obdobím ideologizace folklorních námětů až po období, které lze označit jako zvažování únosnosti tradice a jejího významu v soudobém kulturním kontextu.

Lit.: B. Beneš: *Studium folklóru v současnosti*. MS 1977, s. 81–101; O. Sirovátka: „Autentický“ a „stylizovaný“ folklór. In: Lidové umění a dnešek. Brno 1977, s. 35–42; E. Rejšková: *Soubory lidových písní a tanců v českých zemích a problematika jejich práce s folklórem*. In: Lidové umění a dnešek. Brno 1977, s. 138–143; P. Novák: *Lidové umění v současnosti*. TL 1978, č. 10; J. Čurko: *Problémy uchování a rozvoje lidového tance na scéně*. TL 1987, č. 5–7; D. Stavělová: *Sto let jevištního předvádění lidového tance*. TL 1995, č. 4–6. [ds]

taneční záznam, písemný zápis, jehož úkolem je zachycení tanečního projevu. Snahy o t. z. se v dějinách objevují v souvislosti s rozvojem a výukou tance ve šlechtickém prostředí. V Evropě spadají první známé pokusy do doby renesance (bruselský kodex *Basses danses de Marguerite d' Autriche*, 1. polovina 15. stol., kde pod notovými záznamy tanečních melodií jsou začáteční písmena názvů tanečních prvků). 1588 vydal T. Arbeau taneční učebnici *Orchésographie*, která přinesla vedle poznámek o tanečních slavnostech ve Francii také odkazy na tanec této doby s jeho praktickým vysvětlením. Byla přeložena i do jiných jazyků (1888 něm., 1925 angl.). 1701 vyšla práce *Choréographie ou l'art de décrire la danse* (Choreografie aneb umění zapsat tanec), jejímž autorem byl R. A. Feuillet. Taneční mistr P. Rameau vydal 1725 sbírku tanců, kde byla také tabulka používaných značek. Koncem 18. a začátkem 19. stol. se v uměleckém tanci objevily tendence zachytit vazbu mezi jednotlivými tanečními polohami. Propagátorem byl taneční pedagog C. Blasis a na něj navazoval taneční mistr pařížské opery A. Saint-Léon, který začal prosazovat skeletový systém zápisu. Ve 20. stol. se snahy o zapsání tanečního pohybu a pohybu lidského těla vůbec vyvíjely ještě intenzivněji. Např. O. Desmondová vydala práci *Rhythmographic* (1919), M. Morrisová *The notation movement* (1928) a S. Lisicianová *Zapis dviženija. Kinetografia* (1940). Obecně uznávanou se však stala metoda pohybového zápisu R. Labana (1879–1958), jež byla publikována v dílech *Kinetography* (1928) a *Principles of Dance Movement Notation* (1956).

Jeho pokračovatelem byl mj. A. Knust v pracích *Abriss der Kinetographie Laban* (1956) a *Dictionary of Kinetography Laban* (1979). Laban-Knustova notace, která patří do grafického t. z., nebyla vytvořena pouze pro tanec, ale obecně pro lidský pohyb, a je nejrozšířenějším světovým t. z. V 1. polovině 50. l. vznikla tzv. Beneshova notace (autoři J. a R. Beneshovi), která se používala zejm. v baletním umění, nebo taneční písmo Š. Tótha, který ve své metodě přímo vycházel z lidového tance. Aplikace Laban-Knustovy notace v oblasti lidového tance se v č. zemích nerozšířila, i když byly zaznamenány snahy choreologů (např. E. Kröschlová, P. Novák, H. Podešvová). Nejpoužívanějším způsobem záznamu tak zůstal slovní popis. U nejstarších záznamů lidového tance byly zachycovány stručné charakteristiky. První podrobnější popisy přinesla L. Bakešová na Moravě a zejm. Č. Holas a J. Vycpálek v Čechách. Základem tanečního popisu se stalo tělocvičné názvosloví M. Tyrše (1832–1884). Po 2. světové válce se česká taneční folkloristika otázkou zápisu intenzivně věnovala a dospěla k jednotlivým postupům. Mezi iniciátory patřili Z. Jelínková, C. Zálešák, F. Bonuš, H. Laudová. 1954 byl v *Českém lidu* otištěn *Návrh praktického metodického listu záznamu lidového tance*. Ačkoli většina tanečních sbírek v č. zemích po 2. světové válce vycházela z dohodnuté praxe upraveného tělocvičného názvosloví, objevily se modifikované druhy popisu, a to zejm. u H. Podešvové, která propojila slovní i grafický popis v taneční osnově. S rozvojem audiovizuální techniky problematika zápisu lidového tance ustoupila do pozadí, rozšíření obecně uznávané Laban-Knustovy kinetografie je však nezbytné pro taneční analýzy a komparaci.

Lit.: Š. Tóth: *Taneční písmo*. Bratislava 1952; O. Szentpál: *Methodologické otázky lidového tance*. ČL 41, 1954, s. 18–28; Z. Jelínková: *K problematice choreografického zápisu točivých tanců*. ČL 43, 1956, s. 262–267; Š. Tóth: *Porovnanie Laban-Knustovej kinetografie s Tóthovým grafickým tanečním písmom*. Ludová tvorivosť 10, 1960, s. 127–130, 175–178, 269–271; Š. Tóth: *Dve tanečné písma*. Hudobnovedné štúdie 5, 1961, s. 92–130; E. Kröschlová: *Benesh Dance Notation nebo Kinetography Laban?* TL 4, 1966, č. 7, s. 6–7; K. Ondrejka: *Zápis tanečního pohybu*. Bratislava 1975; M. Pavlicová: *Z historiografie bádání o lidovém tanci ve Slezsku – zastavení u Hany Podešvové, 1927–1989*. In: *Lidová kultura Slezska*. Brno 1994, s. 130–134. [mp]

tanečník, člověk, který své pocity vyjadřuje tancem nebo tanečními pohyby. V tradič-

ním prostředí byly taneční projevy časté. Tanci se člověk učil spontánně a taneční prvky jsou silně obsaženy také v dětském folkloru. Základy tanečního repertoáru byly získávány v době dospívání mezi vrstevníky a při prvních tanečních příležitostech, kde byla dána pravidla pro účast mládeže (např. vyhlášení zvláštního tance, po němž musela mládež zábavu opustit). T., podobně jako zpěvák, hudebník či vypravěč, byl vždy hodnocen svým okolím, což se týkalo zejm. osobností talentovaných a výrazných. Vynikající t. svou tvořivostí ovlivňoval skladbu místního tanečního repertoáru i podobu jednotlivých tanců. Přínos jednotlivců v tanci je nepopiratelný, často však těžko prokazatelný. S rozvojem zájmu o folklor od konce 19. stol. se ve venkovském prostředí role tanečnicků začala měnit. Mnozí nacvičovali zanikající tradiční tance pro různá představení a jejich vlastní taneční repertoár odrážel dobový taneční vývoj s módními vlivy. Působením výrazných osobností z folklorního hnutí se v mnohých místech podařilo udržet znalost nebo povědomí o tradičním lidovém tanci, který by jinak ze života vymizel. Řada těchto tanečnicků stála u zrodu folklorních souborů a skupin v době po 2. světové válce a podílela se na sběrech lidových tanců. O tanečních osobnostech se nedochovalo mnoho zpráv a nevěnovala se jim soustavná pozornost v odborné literatuře. Poznatky o nich a o procesu taneční tvořivosti lze však získat i při pozmeněném způsobu tanečního vyjadřování a života tance. T. se dostal pod vliv mnoha fenoménů (škola, folklorní soubor, televize, video), přesto je stále velkým podnětem pro jeho rozvoj nejbližší okolí včetně rodinného zázemí. Tanečníci jsou často školeni a svému zájmu se věnují cíleně. Tanečními příležitostmi jsou spontánní taneční zábavy, občůzky při výročních obyčejích apod., ale i organizovaná vystoupení folklorních souborů. T. je také motivován různými tanečními soutěžemi, které se pořádají v rámci folklorních festivalů (soutěž ve verbuňku, v mateníku) a jejichž vliv na rozvíjení tanců je značný. Osobnost t. na přelomu 20. a 21. stol. lze zkoumat v oblasti tradičního lidového tance a v různých formách jeho existence, ale i v projevech moderních tanců. Výzkumy ukazují, že u vynikajících osobností se podstata kreativity s dobou a žánrem příliš nemění. Změny nastávají ve způsobech učení a tradování (poznatky jsou předávány nejen v rámci jedné komunity, ale pomocí masmédií zasahují široké okolí), v délce existence tanců (tento rys je patrný např. v městském prostředí při

krátkodobém trvání módních tanců), ve věku tanečnicků apod. Studium t., pochopení podstaty jeho tvořivosti a charakteristika osobního tanečního stylu, je zjednodušeno využitím audiovizuální techniky, kdy se badatel nemusí spoléhat jen na grafický nebo slovní záznam.

Lit.: S. Důžek: *Ján Gaško – život a formovanie ľudového tanečníka*. SN 35, 1987, s. 174–190; M. Pavlicová: *Marie Ježková z Dolního Němčí. Portrét současné nositelky lidového tance*. NR 1995, s. 195–202; M. Pavlicová: *The Style of Folk Dance and its Development: A Study of Exceptional Dancers from South and East Moravia*. In: *Dance Style, Youth, Identities*. Eds. T. Buckland–G. Gore. Strážnice 1998, s. 93–96. [mp]

taras viz ohrada

tárogató [maď.] 1. dřevěný dvojlátkový aerofon (šalmaj) cylindricko-kónického vrstání, s 6 nebo 7 hmatovými otvory a relativně širokým roztrubem. Je znám hl. jako nástroj maďarské lidové hudby z nížin (pust) mezi Dunajem a Tisou. První literární doklad (1533) jej uvádí pod názvem *tárogató*. Na počátku 17. stol. je znám jako *töröksíp* (turecká píšťala), což nejlépe vystihuje původ nástroje. Na konci 17. a počátkem 18. stol. je v maďarských literárních pramenech považován za nástroj vojenské hudby (v souvislosti s Rákócziho povstáním) pod názvem *Rákóczi-síp* (Rákócziho píšťala). V 18. stol. přešel do lidového hudebního instrumentáře, kde se udržel až do poslední třetiny 19. stol. Z 10 zachovaných muzejních exemplářů vyplývá, že šlo o nástroj soustružený z tvrdého dřeva ovocných stromů nebo z javoru, s korpusem o délce 30–40 cm. T. mělo 6–7 otvorů a asi 7 cm dlouhou mosaznou trubičku, na níž byl nasazen 6 cm dlouhý dvojlátek (strojek). Zachovalo se také několik nástrojů, u nichž je hned za strojkem navlečeno dřevěné nebo kovové mezikruží o průměru 3–4 cm. O mezikruží byly opřeny rty hráče, takže strojek nebyl jimi svírán, ale byl umístěn až uvnitř ústní dutiny, která nahrazovala jakousi vzušnici. T. se v této formě dostalo do Maďarska v době turecké nadvlády, kdy tvořilo hlavní nástroj tureckých vojenských kapel. Do r. 1826 jím prosluly zejm. kapely janičářů. V podstatě šlo o šalmaj či hoboj, na počátku 21. stol. v nezměněné formě používaný tureckými potulnými a jarmarečnickými muzikanty pod názvem *zurna*. Prakticky tentýž hudební nástroj existoval až do konce 19. stol. u lužických Srbů pod etymologicky příbuzným názvem *tarakawa* nebo u Němců z českého Hřebečska

jako *Pläpp'n*. 1860 se ještě v Maďarsku objevila neúspěšná snaha o zdokonalení nástroje hobojistou E. Sukem (zavedení primitivního klapkového systému). Po ní však nástroj definitivně zanikl; 2. dřevěný jednoplátkový aerofon s kónickým vrtáním. Jde o *nové tárogató*, které však nemá s původním nástrojem konstrukčně ani koncepčně nic společného. Tento nástroj byl vyvinut 1894–1896 v dílnách budapeštského nástrojaře Čecha V. J. Schundy (1845–1923), který nebyl zařízen pro výrobu nástrojů z žesti, a proto vyrobil ebenovou kopii oktavujícího sopránového B saxofonu. Schunda, který se již v 70. letech 19. stol. proslavil stavbou tzv. velkého maďarského cimbalu, zaujal svým novým nástrojem především nacionalisticky smýšlející členy budapeštské akademie věd, kteří v dřevěném saxofonu spatřovali budoucí národní nástroj Maďarů. Vytvořili komisi, která Schundovu vynálezu přičkla (1901) jméno již zapomenutého t. Nástroj byl téměř okamžitě zařazen do orchestru budapeštské opery, hra na něj se začala vyučovat v národní konzervatoři, Hiekisch dokonce napsal školu na t. Po nástroji vznikla v 1. desetiletí 20. stol. velká poptávka, kterou Schundův hudební závod nestačil pokrýt. Výroby se tedy ujala i další budapeštská firma *Stowasser*. Záměr budapeštských akademiků se však nesplnil. Pro svůj v hloubkách temný a ve vyšších polohách až mečivý zvuk si nástroj oblíbili především maďarští cikáni, kteří jím obohatili svůj kavárenský instrumentář. S cikány se t. dostalo i do Rumunska, kde je v lidové hudbě oblíbeno i na počátku 21. stol., a také na Slovensko; přestože se zde jeho výroby ujala řada amatérů, z kaváren do lidové hudby se dostává jen sporadicky. Také na Moravě lze zaznamenat v posledních desetiletích 20. stol. snahy o jeho uvedení do instrumentáře lidové hudby, zejm. na Slovácku. Zvukově je však t. moravské lidové hudbě cizí a v souborových cimbalových kapelách působí spíše jako zajímavá kuriozita. Na českém území se s ním lze občas setkat jen v několika cikánských kapelách.

Lit.: B. Sárosi: *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente I/1. Leipzig 1967, s. 86. [pk]

těhotenství, stav ženy od početí do porodu. O ženě v tomto období (zpravidla devíti měsíci) se říká, že je *těhotná, v požehnaném stavu, samodruhá, v naději, široká, těžká, v jiném stavu, chodí s outěžkem, je do kouta, čeká rodinu, čeká se, bude chovat*, vulgárněji *je v tom, chodí s tím, kvoká, je v jímáči*. V době t. se žena měla

řídít řadou pokynů a zákazů, které měly ovlivnit průběh porodu, ale též budoucnost dítěte. Mnohé rady jsou racionálního rázu: těhotná žena má být veselá myslí, pohybovat se a pracovat, ale příliš se tělesně nenamáhat, nemá se rozrušovat, jíst kořeněná, ostrá jídla atd. Většinou se racionální zkušenost mísila s pověrečnými, magickými představami a úkony. Těhotné ženě se nemá odříci nic, na co má chuť, aby nepotratila nebo aby dítě nemělo na těle znamení ve tvaru odepřeného pokrmu. Existují doklady o výsadech těhotných žen vejít do cizí zahrady a jíst zde jakékoli ovoce, utrhnout si hrozen na vinici, kam je ostatním vstup přísně zapovězen. Těhotná žena se nemá dívat na požár, chodit na pohřby a pohlédnout na mrtvé, dívat se na ošklivé a podivné věci (na maškary) a na některá zvířata (na žábu, myš, zajíce), aby se *nezhlédla*. Vidí-li zajíce, má dát palce za pás a stisknout je, aby dítě nebylo chlupaté (moravské Slovácko). Pokud se lekne a sáhne si na některou část těla, bude tam mít znamení (*obeň*). Na Strakonicku přinášely ženy v t. obětiny ke kameni připomínajícímu postavu těhotné ženy (*kamenná bába*), aby si zajistily dobrý průběh porodu. Formani odmítali vézt na voze těhotnou ženu (koně by se zchvátily), někdy se prý koně zastavili a nechťeli dál, dokud žena nesestoupila z vozu. – Magické praktiky měly ovlivnit pohlaví dítěte. Muž, který chtěl syna, měl dát při souloži pod postel sekyru nebo si obout vysoké boty. Žena měla často sahat na patku chleba, host, jemuž nabídl chléb, si měl ukrojit krajíc přes celý bochník, *na chlepečka*. Pohlaví dítěte se předpovídá podle různých znaků. Má-li žena špičaté břicho, chuť na kyselá věci a je ve tváři hezká, očekává se narození chlapce. Kulaté břicho, chuť na sladkosti a skvrny v obličejí znamenají narození děvčete, které *bere matce krásu*. Hádá se i podle prstenu zavěšeného na niti nad břichem ženy. Pokud se prsten kývá, má se narodit chlapec, krouživý pohyb znamená narození děvčátka. – Těhotná svobodná dívka (tj. která *se dopustila, podnesla, je padlá*, ve Slezsku *zovitka*, poněkud vulgárně *je přiskočená, nabouraná, zbouchnutá*) stávala v neděli u kostela a oslovovala příchodí říkáním nebo zpěvem: *Vítám vás do kostela, / já jsem se dopustila, / vítám vás slovem božím, / kam já tu hanbu složím!* Znakem jejího ponižujícího postavení byl slaměný věnec nebo housle. Nechtěně t. se ženy snažily přerušit pitím odvarů z různých bylin, z klášterské chvojky (jedovatý druh jalovce), šafránu ve víně se skořicí, kořene pivoňky, hluché kopřivy s barvínkem, černobýlu, konvalinky aj. Na Slovácku

ku pily i modrou skalici nebo sanytr, což mívalo za následek někdy i smrt. Zabránit otěhotnění mělo co nejdelší kojení. K vyhledávání pomoci andělčkářky se ženy odhodlávaly jen v opravdové tísní. Násilné přerušování t. bylo nezákonné, pokládalo se za hřích a především ohrožovalo zdraví i život ženy.

Lit.: C. Gála: *České lidové pověry a pranostiky o ženách a z porodnictví*. Pardubice 1940; *Čas života. Rodinné a společenské svátky v životě člověka*. Brno 1985. [vj]

technické plodiny, nepřesně vymezovaná skupina zemědělských tržních plodin poskytujících suroviny pro průmysl zpracovávající produkty zemědělské prvovýroby a vyrábějící výrobky technického charakteru. K t. p. se obvykle řadí olejiny, přadné, barvířské, léčivé a aromatické rostliny, chmel a ječmen k výrobě sladu, technická cukrovka k výrobě cukru, plodiny pro výrobu lihu a kvasný průmysl jako brambory a obilniny, ale též ovocné druhy a réva vinná. Vlastní zemědělské výrobě se část těchto rostlin vrací jako vedlejší produkt (např. sláma) nebo jako krmné zbytky (pokrutiny, mláto, sladový květ, řepné řízky). [zt]

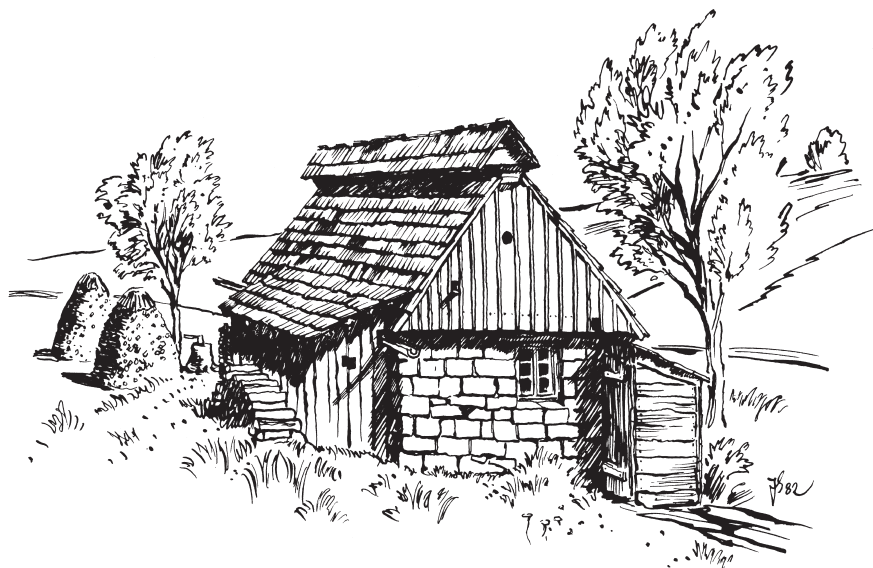
technické stavby, ve sféře lidového stavitelství objekty, jejichž vzhled, uspořádání a vybavení se podřídilo drobné výrobní činnosti, nebo plnily převážně společenskou funkci. Jedná se tedy o t. s. výrobní a nevýrobní. – Ráz výrobních t. s. silně ovlivnil druh pohonu (lidská nebo zvířecí síla, vodní, větrné, parní, výbušné a elektrické motory). Rozmanitost t. s. nedovoluje přesně vymezit hranici mezi lidovou technickou stavbou a manufaktúrou nebo drobným průmyslovým

zařízením. Před průmyslovým rozmachem ve 20. stol. bylo možno sledovat tyto druhy t. s. zařaditelných na úroveň lidových technik: a) objekty pro zpracování zemědělských produktů na potraviny a tukovou výrobu: obilní mlýny, mlýny na koření, sušárny ovoce, chmele, čekanky, varny povidel, palírny lihu a slivovice, škrobárny, malé pivovary, moštárny, sladovny, lednice, olejny (zábojny), varny fermeže, mydlářské a svíčkařské dílny; b) objekty pro zpracování dřeva: plavební kanály, vazíště vorů, pece na pálení houžví, pily, stupníky pro drčení kůry na třísko, mletí pilin a dřevěného uhlí na prach, varny smůly, dehtářské a kolomazní pece, milíře, draslovny (flusovny), dřevoobráběcí dílny, výrobní zátek; c) objekty pro textilní a kožedělnou výrobu: selské a soustředěné sušárny lnu a konopí, mechanické tírny lnu, prádelní dílny, mechanické tkalcovny, bělidla (běliska) s kotlinami (zápačkami, záhřevkami), plátenické valchy, soukenické valchy, mandly, barvířské dílny, sušící zařízení, plátenické domy, koželužské dílny a valchy, jirchářské dílny a valchy; d) objekty pro železářskou výrobu a zpracování neželezných kovů: železářské pece, kujnicí a kovací hamry, nožířské brusírny (šlajferny), kovárny, pilníkářské, nožířské, zámečnické, kovotlačitelské, kovolitecké, pasířské, hodinářské a zbrojářské dílny, křivačkářny na výrobu nožů zv. křiváky

(Valašsko), mědikovecké a zvonářské dílny; e) objekty pro výrobu stavebních hmot: cihlářské pece, vápenky, šamotárny, lomy a dílny na opracování stavebního kamene a kamenné krytiny; f) objekty pro sklářskou a keramickou výrobu: sklárny na přímý otop dřevem, sklářské stupníky, brusírny, mačkárny (drikety), zařízení

k sekání a navlékání korálů, domácí a vodní brusírny drahých kamenů, hrnčářské dílny a pece, kamnářské dílny, klejtozny; g) objekty pro papírenskou výrobu: malé papírny, samostatné řezárny hadrů, brusírny dřeviny pro výrobu lepenky; h) ostatní objekty: jezy, náhony, rybníky a rybářské stavby, odvodňovací štoly, cejchy vodního práva, zbytky kutišť, rýžovišť, lomy, fragmenty mlýnů zlatonosných rud a jiných výrobních zařízení. – K nevýrobním t. s. patří: a) dopravní objekty: mosty, lávky, silniční značky, rozcestníky, zbytky komunikací, drah, mýtní domky, poštovní stanice, zájezdní hospody, přívozy, přístavy, staré nákladní lanovky; b) vodárenské objekty: jímání pramenů, vodárny, vodárenské věže, vodovodní rozvody, kašny, máchadla; c) ostatní objekty, např. staré rozhledny, měřičské body, karbidové přístřešky a přístroje, archaické elektrárny a transformátory.

Lit.: J. Vondra: *Přehled technických památek v českých zemích*. Praha 1970; L. Štěpán: *Lidové stavby ve stavebních plánech a mapách východočeských archivů I. Technické a společenské stavby*. Pardubice 1990; L. Štěpán – J. Vařeka: *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech*. Hradec Králové 1991, s. 186–261; R. Rebstöck: *Šumavou za technickými památkami*. Sušice 1992; *Průvodce po technických památkách v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 1993; E. Dvořáková: *Technické památky*. ZPP 55, 1995, s. 41–42; M. Křivanová – L. Štěpán: *Stavba vodních motorů a strojů na úrovni lidových technik v regionu východních Čech (sekernické řemeslo)*. Dějiny

Starý typ sklářské mačkárny. Lučany n. Nisou (Podještědí), 1982

věd a techniky 29, 1996, s. 159–173; L. Štěpán – M. Křivanová: *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*. Praha 2000. [š]

tělo viz lidské tělo

tělocvičné spolky, organizace zabývající se cvičením, které vede k upevňování zdraví, zvyšování tělesné zdatnosti a všestrannému tělesnému zdokonalování osobnosti. M. Tyrš (1832–1884) založil tělocvičný spolek *Sokol* (1862), který po finanční stránce podporoval J. Fügner (1822–1865). M. Tyrš vytvořil vlastní soustavu cviků s původním českým názvoslovím. První sokolskou organizací byla *Tělocvičná jednota pražská*, jež byla přejmenována na *Sokol pražský* (1864). 1866 existovalo v Čechách již 22 a 1868 60 sokolských jednot. V 80. letech 19. stol. se sdružily podle krajů do žup; z českých žup byla 1889 vytvořena *Česká obec sokolská* (ČOS), z moravských a slezských *Moravkoslezská obec sokolská* (1892). 1904 obě obce splynuly. 1896 vstoupila ČOS do *Evropské unie tělocvičných spolků*. Od r. 1870 vydával Sokol stejnojmenný časopis a od r. 1897 *Věstník sokolský*. Sokol byl masovým hnutím, které podporovalo národní uvědomění, kladlo důraz na harmonický rozvoj tělesné, duševní i mravní stránky osobnosti a na své členy působilo ve vlasteneckém duchu. Na veřejnosti se Sokol od r. 1882 prezentoval veřejnými vystoupeními zv. *slety*. V době 1. světové války se příslušníci Sokola zúčastnili odboje. Po vzniku ČSR byla 1920 ČOS reorganizována v *Československou obec sokolskou*, v níž bylo sdruženo

52 žup. 1941 byl Sokol rozpuštěn. Jeho činnost byla obnovena 1945, 1952 byla obec zrušena. Činnost Sokola byla opět obnovena po listopadu 1989. Po založení Sokola se jeho členy stali i dělníci, kteří pokládali své členství za čest; drželi se Tyršova hesla *Co Čech, to Sokol!* Společenské rozdíly mezi členstvem se však sokolským bratrstvím překlenout nepodařilo, a tak se dělníci dovolávali vytvoření samostatných dělnických t. s. Na jaře 1892 byl v New Yorku mezi českými vystěhovalci založen *Dělnický americký Sokol*. V Rakousko-Uhersku byl prvním pokusem zakotvit ve stanovách výuku tělocviku pro mládež *Vzdělávací spolek krejčovských dělníků v Praze*, při němž byl 1892 ustaven tělocvičný odbor. Zahajovacího cvičení se zúčastnilo 45 členů. Cvičilo se v bývalém pivovaru U Fátů v Myslíkově ulici. Odbor uspořádal několik menších veřejných vystoupení, přednášku o tělesných cvičeních a několik vycházek. Během následujících tří let vznikaly další spolky s tělocvičnými odbory: v únoru 1894 dělnický vzdělávací a podporující spolek *Lassalle* v Juliánově u Brna, v prosinci v Králově Poli samostatná česká skupina německého dělnického tělocvičného spolku v Brně. Ve stejném roce byl ustaven i česko-německý dělnický tělocvičný spolek *Vpřed* v Mostě. 1895 vznikl český dělnický tělocvičný spolek *Lassalle* v Husovicích u Brna a *Český dělnický tělocvičný spolek* v Duchcově. 1896 přistoupily k třem dosavadním t. s. na Brněnsku další dva, v Židenicích a Líšni. Státoprávní prohlášení českých sociálních demokratů v rakouském parlamentu po volbách 1897 se stalo záminkou k proti-

dělnickým vystoupením i na půdě Sokola, kde byli dělníci obviňováni z nenárodního cítění. Tato situace urychlila založení samostatných *Dělnických tělocvičných jednot* (DTJ), do nichž přestoupila řada dělníků ze Sokola. První DTJ byla založena v srpnu 1897 v Typografické besedě v Praze za účasti 82 členů. Ve stejném roce vznikla i jednota v Radlicích u Prahy, 1898 v Holešovicích, ve Vršovicích a na Žižkově. 1903 se 31 jednot DTJ sdružilo do *Svazu DTJ*, jehož předsedou byl F. Hummelhans. Svaz měl v r. 1913 542 jednot, 1917 900 jednot a 1925 1000 jednot, které sdružovaly na 100 tisíc cvičenců. Děлил se na 13 krajů a 52 okresů. Názorově se DTJ přikláněly k sociální demokracii. Podobně jako členové Sokola vystupovali i členové DTJ na celostátních tělocvičných vystoupeních, na tzv. dělnických olympiádách (1921, 1927, 1934). Svaz DTJ se stal členem *Luzernské sportovní internacionály* (založené 1920), která pořádala mezinárodní dělnické olympiády (Frankfurt n. Mohanem 1925, Vídeň 1931, Amsterdam 1935). Vydával od r. 1905 časopis *Tělocvičný ruch* a od r. 1909 *Cvičitelé rozhledy*. Činnost DTJ byla pestrá. Jejím základem bylo pěstování tělocviku, na něž navazovala specializovaná cvičení a hry mládeže, pořádání výletů a veřejných cvičení. Pořádaly se i různé přednášky a společenské zábavy. Za tím účelem byly zřizovány specializované odbory (pěvecké, dramatické, zábavní atd.). – Po vzniku ČSR přibývalo pěstování skautingu a táboření. Skautské hnutí začalo působit již před 1. světovou válkou (A. B. Svojsík), ale plně rozvinulo činnost až v rámci organizace *Svaz junáků-skautů a skautek RČS*. – 1920 došlo v DTJ k rozkolu a část členů založila 1921 pod vlivem vznikající KSC *Federaci dělnických tělocvičných jednot* (FDTJ), která měla 1922 již na 106 000 členů. Zakladatelem FDTJ byl J. F. Chaloupecký (1890–1922). Také FDTJ připravovala veřejná cvičení zv. spartakiády, ale uskutečnila se pouze první (1921), v Praze na Maninách. Složkou FDTJ byli i *Spartakovi skauti práce*, jejichž organizace vznikla sloučením *Spartakových skautů* a *Skautů práce* (1924). Toto hnutí bylo propagátorem tělovýchovné činnosti mezi dělnickou mládeží. 1927 se sdružili Spartakovi skauti práce s ostatními skautskými organizacemi v *Souručenství dělnických junáckých a skautských organizací*. FDTJ se spojila s dalšími dělnickými sportovními organizacemi v ČSR, jako byly např. *Rudá hvězda*, *Svaz dělnických cyklistů*, *Klub dělnických tenistů*, a tak vznikla 1926 *Federace proletářské tělovýchovy* (FPT). Ta vydávala v letech 1926–1929 časopis

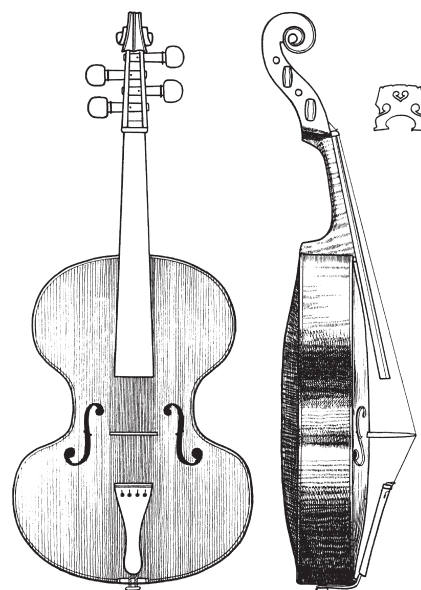
Dělnická tělovýchova, 1930–1932 *Stadion* a 1933–1938, kdy byla úředně rozpuštěna, časopis *Štafeta*. Vedle výše uvedených t. s. s masovou členskou základnou existovaly i t. s. méně početné, k nimž patřil např. *Orel*, t. s. německé (*Arbeiter Turverein*) a židovské. *Orel* vznikl v letech 1909–1910 z jednot, které od r. 1902 zakládali převážně na Moravě katoličtí kněží. Pořádal orelské slety a vydával stejnojmenný časopis *Orel*. Zanikl 1948. Všechny uvedené t. s. měly ve svém programu kromě tělesné výchovy i vzdělávací a výchovnou činnost (přednášky, divadla), agitační vystoupení (akademie, veřejná cvičení v místech i okresech) a řadu dalších aktivit.

Lit.: R. Silaba – L. Vaverka: *Dějiny Dělnických tělovýchovných jednot*. B. m. r.; *Stará dělnická Praha*. Praha 1981; *České dělnictvo*. ZKSVI 1988, č. 4; M. Nosková: *České tělovýchovné spolky v Pobeskydí*. Frýdek-Místek 1994. [vli]

tenorové housle, tenorky, tenorovky, Tenor-geige, smyčcový baryton, Handbassl – violínový smyčcový nástroj *da braccio* nebo *da spalla*, větší než viola. Jeho původ v lidovém prostředí č. zemí nelze ztotožňovat s původem tenorových violínových nástrojů vysoké hudební kultury 17. a 18. stol. České t. h. jsou jedním z mála lidových hudebních nástrojů, u nichž lze zcela přesně určit jejich vynálezece. Zatímco hudebníky a nástrojaře, pohybující se ve světě slohové hudby, vedla k vynalézání nebo zlepšování smyčcových nástrojů touha po vyplnění zvukových mezer mezi houslemi, violou, violoncellem a violonem (kontrabasem) nebo snaha o zlepšení zvukových

vlastností jednotlivých nástrojových typů, byly v 19. stol. pohnutky k zlepšování a vynalézání u českých nástrojařů a muzikantů sféry hudby lidové a pololidové prozaičtější, ale s daleko větším praktickým dosahem. Zaměřili se především na zmenšení již zavedeného kontrabasu, čímž navázali na snahy svých předchůdců v 17. stol., kteří vytvořili *violu da spalla* (Schulterviolu, Schulterbass, šustrbas, Handbassl). Také jejich důvody se od 17. stol. podstatně nezměnily. Kontrabas byl v instrumentálních kostelních kůrů nesmírně oblíbeným a důležitým nástrojem. Nahrazoval nebo zdvojoval varhanní continuo, generálbas (*tvrdil muziku*), a proto byl často předepisován a přibírán k varhanám samostatně jako nutný doplněk ve skladbách, které neměly jiný instrumentální doprovod. Na partech varhan bylo často uváděno *Organo et Violone*, *Organo con Violone*. Kostelíky českého venkova byly však většinou vybaveny jen malými varhanními pozitivy nebo dokonce jen portativy, bez pedálu. Violony či kontrabasy často chyběly úplně, což mnoha regenschorim působilo při provozování chrámové hudby značné potíže. Jedním z neúspěšnějších, kteří se pokoušeli tento problém řešit, byl bríšťanský (dřívě Vřešřov) učitel K. Pilnáček, regenschori a skladatel duchovní hudby. Jako většina starých českých kantorů 1. poloviny 19. stol. měl ve svém vřešřovském kostele jen malý varhanní pozitivek bez pedálu; také neměl žádný kontrabas, který by mu pedál nahradil. 1858 přišel tedy na nápad sestrojiti si nástroj, na který by se hrálo jako na housle, ale který by mohl zastávat bas. Nejdříve potáhl violu violoncellovými strunami a naladil ji o oktávu níže tak, aby na ni mohli hrát žáci, kteří se u něho učili hrát na housle. Korpus violy byl ale velmi slabý. Zcela nevybrojen akusticky mi znalostmi empiricky došel k poznání, že viola naladěná níže, i za předpokladu volby správných tlouštěk strun, má jen slabý a hluchý zvuk, neboť došlo k porušení vzájemného souladu mezi velikostí akusticko-motorické síly, velikostí plochy desek a jejich síly, aniž bylo přihlédnuto ke specifické váze použitého dřeva a optimálnímu rozložení síly desek. Pilnáček si proto z tuhé lepenky sestavil pokusný nástroj o něco větší než viola (podle Chanotova vzoru violin kytarového tvaru) a potáhl jej opět violoncellovými strunami v ladění G-d-a-e¹.

Nástroj byl v konečné podobě 740 mm dlouhý, s korpusem o délce 430 mm a s luby 65 mm vysokými. Pilnáček mu dal názvy *tenorovky*, *tenorky* neboli *smyčcový baryton* a k ověření jej odnesl 1861 ke kapelníkovi 30. pěšího pluku J. Hopfovi do Hradce Králové. J. Hopf, který se také sám zabýval výrobou smyčcových nástrojů, si Pilnáčkův vynález

Handbassl

přivlastnil a nechal jej podle doneseného modelu v témže roce zhotovit nejprve u houslaře J. Finkeho z Haindorfu (Hejnice) a 1862 u paseckého houslaře J. Metelky, o čemž zanechal svědectví ve svých zápiscích jeho otec, zakladatel podkrkonošského houslařství, V. Metelka (1807–1867). V témže roce odnesl J. Hopf J. Metelkou vyrobený nástroj, nyní již opatřený vrchními růžky a speciálním struníkem s kombinací žaludu, k firmě V. F. Červený v Hradci Králové, kde je jako svůj vynález odevzdal do komisního prodeje. Sám pořádal na dalších Metelkových výrobcích koncerty, v Hradci Králové 1863 na tenorové housle, na něž doprovázel spolu s klavírem zpěv členů pěvecké jednoty Slavjan. K. Pilnáček se proti Hopfovi jednání ohradil, ale jako náhradu dostal jen troje tenorovky (výrobky J. Finkeho) s vypálenou značkou *Hopf*. Tenorovky se zásluhou řady podkrkonošských houslařů, zejm. J. Finkeho a J. Metelky, rychle rozšířily v okolí a začaly být používány především na kostelních kruchtách. Zklamaný a ošizený Pilnáček se stal 1871 učitelem v Chodovicích, kde 1874 zemřel. Za zmínku stojí, že několik Metelkových tenorovek se s emigranty dostalo do zámoří; chybně identifikovány jako Bachova a Hofmannova *viola pomposa* jsou ozdobou některých kanadských a amerických muzejních sbírek. O další rozšíření tenorovek, zejm. ve venkovských kapelách, se zasloužil samotný kontrabas, který svojí vahou a neskladností ztrpčoval basistům lidových muzik život. Tenorovky se rychle rozšířily v lidovém prostředí severových. a sev. Čech, v severní části Krušných hor a ve Slezsku. Začaly se uplatňovat jako basový nástroj v mnohých venkovských kapelách, kde

zcela vytlačily velký kontrabas či baset. Jejich ladění bývalo různé: u pětistrunných nejčastěji E-A-d-g-c¹, u čtyřstrunných E-A-d-g nebo F-c-g-d¹. Výhoda jejich malé váhy a malých rozměrů výrazně převažovala nad nevýhodou poměrně slabého zvuku, který ostatně v malých místnostech venkovských zábav příliš nevadil. Na počátku 20. stol. se nástroj pod názvem tenorky nebo Tenorgeige rozšířil i do oblasti Šumavy a Českomoravské vysočiny. Jejich výroby se ujali venkovští tesaři a stolaři, kdežto profesionální houslaři se jimi zabývali jen ojediněle. Venkovští řemeslníci je opatřovali širokými a silnými krky po způsobu starých viol, přestali respektovat formy původních Pilnáčkových tenorovek, basové trámce často umísťovali pod nejvýše laděnou strunu, kdežto duši pod strunu nejnižší. Ve snaze vytvořit co největší vzduchový prostor uvnitř korpusu nástroje začali klenout jeho desky již bezprostředně od okrajů. Mnohdy však jejich technická zručnost nebo výrobní nástroje neumožňovaly náročné klenutí, takže byli nuceni používat desek rovných, což kompenzovali neúměrně vysokými luby nebo zvětšováním korpusu do délky i šířky. Venkovští výrobci přišli i na způsob zvýšení hlasitosti t. h., a to buď pomocí vysokých klínů vkládaných pod hmatníky, což vedlo ke zvyšování kobylek a tím k zvětšení akusticko-motorické síly strun, nebo použitím velmi silných, přepjatých strun, což vedlo ke stejnému efektu. Často také kombinovali oba způsoby. Naprostá ztráta jakýchkoliv norem při výrobě t. h. v lidovém prostředí signalizovala jejich začínající úpadek, končící úplným vymizením z lidového hudebního instrumentáře přibližně v prvním desetiletí 20. stol., kdy byly opět vystřídány basety a kontrabasy. Zachovaly se zmínky o některých nástrojových seskupeních, v nichž nalezly t. h. uplatnění. Hrály většinou s houslemi, flétnami, harmonikami a harfami. V lidovém prostředí se užívalo při hře na t. h. několik hráčských technik. Buď byl nástroj držen způsobem *da braccio*, nebo častěji byl zavěšen na řemeni přes rameno tak, aby ležel šikmo na hráčově hrudi. Levá ruka držela nástroj za krk, zatímco pravá ruka smýkala velmi krátkým smyčcem (350 mm) po strunách zespodu. V muzejních sbírkách se zachovalo asi šest exemplářů lidových forem t. h., zatímco profesionálních výrobků podkrkonošských houslařů více než deset.

Lit.: A. Rublič: *Housle „tenorovky“, vynález českého učitele na Hořicku*. In: *Národopisný sborník okresu Hořického*. Hořice 1895, s. 407–408; H. Bessler: *Zum Problem der Tenorgeige*. Heidelberg 1949; A. Mádle: *Zajímavý vynález houslí v obrozenecké době*. Hudební nástroje 24, 1977, s. 5–6; V. Metelka: *Ze života zapadlého vlastence*. Vyd. J. Jech. Praha 1977. [pk]

teorie a metodologie v národopisných disciplínách, soustava vědeckých poznatků a postupů v etnografii, etnologii, folkloristice, sociální nebo kulturní antropologii a v příbuzných oborech a subdisciplínách. Teorie a metodologie se vyvíjela souběžně s rozvojem a prolínáním těchto oborů a její dějiny jsou i dějinami poznávání kulturních a sociálních jevů v lidské společnosti jednotlivými směry a školami. Představitelé těchto škol vytvořili i metodologické příručky a učebnice o používaných a uznávaných metodách a o hlavních teoriích. V t. difuzionismus, ekologie folkloru, etnodemografie, etnografie dělnictva, etnohistorie, etnochoreologie, etnokartografie, etnomuzikologie, evolucionismus, finská škola, funkcionalismus, funkční strukturalismus, historická etnografie, historická škola, ikonologie, komparatistika, kulturně historická metoda, kulturní areál, marxismus v národopisu, metody výzkumu, migrační teorie, montánní etnografie, mytologická škola, národopis, národopisná ikonografie, organologie, právní antropologie, právní archeologie, právní etnografie, strukturalismus, škola kulturních okruhů, urbánní antropologie, vlastivěda. [jkt]

terč viz střelecký terč

terénní výzkum viz metody terénního výzkumu v národopisných disciplínách

terra sigillata [z lat.] 1. soubor charakteristických druhů farmaceutických výrobků ze speciálních hlinek, které se aplikovaly jako specifické i obecné léčebné prostředky a také jako prostředky duchovní terapie. Hlinky, nezpevněné plastické suroviny nejčastěji bílé, červené nebo tělové barvy, se skládají z nepatrných prachových zrn bez hrubozrnných částic, přírodně přepelavých. V přírodě se hlinky, označované jako t. s. (zejm. *hlinky ranhojičské, lékařské, farmaceutické*), vyskytují celkem vzácně v malých ložiskách, takže jsou průmyslově těžitelné pouze výjimečně. Jejich nejznámější naleziště se vyskytovala na Maltě, Samu, Lemnu, v Arménii, nejstarší a největší naleziště ve střední Evropě leželo u slezského Striegau (Strzegom), v Čechách v Jablonném v Podještědí. Známa byla i saská či cvitavská hlinka, uváděná pod odborným názvem *teratolit*, zv. *Steinmark* či *Steinbutter*, jež se mazala ještě v 19. stol. na chléb bez přímé návaznosti na léčivé účinky t. s. – Těžba t. s. podléhala dobovým právním normám (privilegia, ochranné značky) a pravidlům. Výrobky z hlinek se nazývaly t. s. podle nápisu, kterým bývaly opatřeny a který byl popř. doplněn datem, vyznačením místa, země původu, konkrétního lomu, křesťan-

skými emblémy a nápisy či motivy z oblasti křesťanské ikonografie (zobrazení sv. Pavla, nejsvětější Trojice). – T. s. a příbuzné hlinky obsahují různé minerální látky vhodné např. pro léčení ran, zažívání a zastavování krve. V oficiální medicíně doznala t. s. většího uplatnění od 16. stol. Jako léčivo se užívala v různých modifikacích: v čerstvém stavu, v podobě prášků, medicínálních těst, pastilek a tablet. Vyráběly se z ní však např. i nádoby a volné plastiky (postavy Ježíše Krista, Panny Marie, nejsvětější Trojice, světců a světic či sušené a kolorované figurky venkovanů z Malty, vyráběné nejspíše jako suvenýry pro britské zájemce v polovině 19. stol.). Historicky nejstarším dochovaným exponátem t. s. je přitom *limburský pohár*, datovaný 1413. – Původ léčivých účinků t. s. vysvětluje barokní legenda o sv. Pavlu, který si po uštknutí hadem na ostrově Malta údajně přiložil na ránu místní hlinku, aby zneškodnil jed. Poté nechal z jedné maltské hory vytěžit hlinku k léčení tamějších obyvatel. V čerstvém stavu užívali lidé t. s. na rány, uštknutí, štípnutí hmyzem, v podobě medicínálních těst na otoky, zlomeniny, kožní onemocnění, proti vnitřním neduhům apod. K podobným účelům se aplikovala t. s. ve formě prachu či prášků, v moderní medicíně též jako plnivo obvažů. Z prášků se rovněž připravovaly léčivé lektvary a kapky s bylinnými extrakty. Známe jsou i medicínální prachy z poutních míst, aplikované ve speciálních keramických miskách. – Nejběžnější formu užívání t. s. představovaly pastilky a tablety, které se polykaly, žvýkaly, užívaly se po kouscích, strouhaly se, drtily a mísily s různými tekutinami a přísadami (bylinami, medem, olejem), nebo se přikládaly na postižená místa, do pochvy, konečníku, nosu, uší. Lidé je vkládali i do škapulířů, kapsářů, lůžek, dětského zavinutí a nosili je jako magický ochranný prostředek nebo jako prostředek duchovní terapie. Tablety smíšené údajně s krví některého mučedníka (pravděpodobně s dobytčí krví) sloužily i k ochraně domu a polí proti blesku, ohni, nepřízni počasí, myším, krysám apod. Podobnou funkci měly i další formy t. s. různé proveniencie (ze Svaté země, z hrobů světců, z poutních míst apod.), tj. tzv. hliněné hostie, svaté chleby, knihy, reliéfy a figurky Krista, nejsvětější Trojice, Panny Marie i jednotlivých světců. Koncem 18. stol. význam i používání t. s. upadájí, v omezené míře se však t. s. a příbuzné hlinky užívaly jako součást farmak v oficiální i alternativní medicíně ještě na počátku 21. stol.; 2. soubor klasické římské keramiky, pojmenovaný poprvé A. Loquemarem (1885) a známý do té doby pod různými názvy (keramika samská, sarmatská, arretinská apod.). Výraz je z lat. *terra*, země, hlína,

a *sigillatus*, zdobený figurkami či reliéfy, pečetený. Antická t. s., plasticky pojednaná a pracovaná do forem, mívá obvykle výrazně červený leštěný střep. Od renesance ovlivňovala některé druhy evropské keramiky a byla hojně napodobována zejm. v 19. století.

Lit.: V. Štajnochr – V. Scheufler: *Novověká terra sigillata*. ČL 1994, s. 133–159. [vsch]

tesařství, řemeslo zabývající se zpracováním dřeva (tesáním kmenů na trámy a jejich dalším opracováním) a budováním dřevěných konstrukcí staveb roubených, hrázděných a kombinovaných, ale i dřevěných konstrukcí staveb zděných (krovy, přístavky) a stavbou lešení. – Ve středověku si venkovské obyvatelstvo samo stavělo sídla v rámci vytváření kulturní krajiny. S jednoduchými nástroji (sekera, klíny) osadníci káceli stromy, opracovávali je na trámy a z nich budovali potřebné stavby. Základy t. byly všeobecně uplatňované a až v průběhu hospodářské diferenciaci jednotlivých oblastí se v dělbě práce začalo vyčleňovat t. jako řemeslo vyžadující speciální nástroje, stále vyšší nároky na výběr dřeva jako stavebního materiálu i na odborné zkušenosti. Neprofesionální t. se udrželo jen v některých hospodářsky nerozvinutých horských oblastech přibližně do konce 19. stol. (Valašsko). – T. jako řemeslo se uplatnilo ve středověku ve městech. V Praze žilo ve 14. stol. 71 tesařských mistrů na Novém Městě, kde byl i trh na stavební dřevo, 1620 měla tři pražská města 108 mistrů. V Novém Městě pražském vznikl cech tesařský (1585) odštěpením od zednického. – Práci zadávali tesařům stavebníci a stavební podnikatelé, nejdříve kláštery, panovníci a vyšší šlechta,

dále rytíři a měšťané. Byly to dřevěné stavby, opevnění sídel, kostelů, krovy a lešení u staveb zděných, také dopravní a výjimečně vodní stavby. Ty budovali mlynáři, sekerníci. Ve středověku se t. zaměřovalo také na výrobu nábytku z hrubých fošen a trámů (lavice, stoly, truhly, skříně). Vznikaly specializace, které se oddělily v samostatná odvětví: stolařství, bednářství, trubařství (*ruvaři*), mostní stavitelství (*mostníci, beraníci, sekerníci*), lodní stavitelství (*lodnáři*), stavitelství kůlen (*kotečníci, budaři*). – Vesnické domy poddaných se staly předmětem zájmu t. postupně od 16. stol. Nejprve to byla obydlí bohatších sedláků, rychtářů a později i dalších vrstev. Podíl profesionálních tesařů stoupal v souvislosti s kultivováním forem domu po zániku dýmné jizby a šířením světnice, ale také s reprezentační funkcí domu. Uplatnění t. v lidové kultuře vrcholilo ve 2. polovině 18. stol. Potom bylo stále více omezováno uplatňováním požárových řádů a stavebních norem. Přibližně od 1. poloviny 19. stol. t. využívali samostatní podnikatelé ve stavitelství, zejm. po zrušení cechů a zavedení živnostenského řádu (1859) a obchodního zákoníku (1862). Od přelomu 19. a 20. stol. vznikaly mistrovské školy pro tesaře a po r. 1918 *Ústřední svaz odborných společenstev tesařských mistrů ČSR*, který vydával časopis *Tesařský mistr*. Školení a uplatnění tesařů se však již přizpůsobovalo potřebám netradičního průmyslového stavebnictví. – Základní technologií t. bylo tesání (hranění) trámy včetně formování jednotlivých prvků stavby a jejich montáž. Tesání se provádělo po upevnění odkorněného kmene na stojky

(kozy) a po označení linie líce trámu šňůrou namočenou v barvě. Vrubováním se vytvořily svíslé záseky ve vyznačeném líci trámu (přibližně na loket vzdálené), oštěpáním se odstranily oblíny kmene mezi záseky a omítáním, tj. otesáváním štěpné plochy se hladce zarovnal líc. – K tesání a dalšímu opracování dřeva sloužily různé druhy seker, dělené na jednoruční a dvouruční. Charakteristická byla univerzální sekera *bradatice*, používaná ke kácení, vrubování, oštěpání k manipulaci, ale i k omítání nebo jako zbraň. Mezi dvouruční speciální sekery ke kácení, vrubování a štípání patřil *pantok*, sekera porážecí. *Širočina* s bočítým toporem a dlouhou čepelí sloužila k omítání. Sekery jednoruční se užívaly k drobnějšímu tvarování (při práci na špalku), omítání a k cidění zádlabů, zátesů a rohů. Některé sekery měly kladivový čepec k pobíjení a topor (zvl. u dvouručních) se používalo též k měření. – Pily se používaly ke kácení stromů v č. zemích od 16. stol., všeobecně však až na přelomu 18. a 19. stol. (v t. dřívě). K příčnému dělení dřeva (*rozvrhování*) sloužila pila tažná dvoumužná (*příčnice, rozvrhováčka, ušatka*), od 16. stol. již s rozmanitostí ozubení (např. s mezerami mezi zuby, dvojzuby, typ M, kopinaté zuby řezací a hoblovací). Pila obloučnice (*drvoštěpka, hříbatka, hříbě, lískovice, polenovka, porážecí, příbě, příčnice, sáhovka*) měla univerzální použití pro dělení menších kusů dřeva, zatímco pila rámová se v t. používala zřídka, a to k činnostem na pomezí truhlářských technologií (dělení desek). – K podélnému dělení dřeva (*rozmitání*) sloužily listové pily rozmítací dvoumužné s rukojetmi pro obě ruce, upevněnými kolmo k listu nebo v obdélníkovém rámu (*rozmitačka, rozštěpačka, rozpíračka, zdvihací, kladařka, trámovka, deskovka, gatruška*), listové jednoruční pily (*děrovka, zlodějka*), svlakové pilečky a strojní pily s pohonem vodním (*jednošky, valašky, horizontálky*). Nahradily méně přesné a namáhavé štípání kmenů klíny na trámy poloviční a na fošny. – Tesaři dále používali dřevěné a železné klíny, dřevěné palice, skoby (*kramle*), měřidla tyčová, posuvná (*průměrka, svěrka*), skládací a pásmová (*sáh, loket, metr*), dláta, velké hoblíky beránkové hladicí, uběrací a cidící (*hladík, macek*) dvoumužné i trojmužné, malé dražebníky (*drážkovník, žlábkovec*), okrajníky, dušníky (*perkaři, pérovníky*), římsovníky (*křímzáky*), dlabací hoblík a pořízy, skoble a pazníky (*fugač*), nebozez či vrtačku (*kolovrátek*), olovníci; na konci 19. stol. se rozšířila vodováha. – K manipulaci páčením se používal navalovací kůl (*sochor, štípak*) a sekera (*hlavatka*), kladka, obracák, řetězy, smyky a jiné způsoby se zápřahem. – T. se podílelo na kácení

stromů nejdéle v oblastech, v nichž rolnické nebo pasekářské usedlosti vlastnily lesní porosty (někde i urbářské obecní lesy). Tam vybírali dřevo pro příslušné stavební prvky tesařští mistři na stojato (*na pni*), podle klimatických a půdních podmínek. Rozhodovali o době kácení a způsobu sušení a skladování kmenů. Jinde se kmeny a pilařské výrobky kupovaly od obchodníků se dřevem (obvykle na pilách). – Pův. se používalo místní dřevo většinou listnáčů, od konce 17. stol. vhodnější smrkové. Trámy se tesaly jen z horní a dolní strany, aby lícováním vznikla kompaktní stěna (vyjma stodol a kůlen). Protože tesaná líc trámu absorbuje vlhkost více než netesaná, začala se vnější strana otesávat, až se v příslušném prostředí stávalo vzorem prestižní napodobování zděných staveb s rovnými stěnami. U trámů jen přitesaných se do spár vkládaly lišty nebo se hranily úplně ze čtyř stran. – Spoje roubení v rozích byly pův. prostým plátováním, to však vyžadovalo pevnější vázání prahového věnce, závěrového nad okny a podkrokevního. Roubení z méně tvarovatelných listnáčů vyžadovalo v rozích přesahy, u smrkových a jedlových trámů jen v závěrových a podkrokevních věncích. Již ve středověku bylo známo vázání *na zámký* (zvl. stavby ze silných trámů); v oblastech s vyspělejším t. se užívalo spojů rybinovitých, které se v 18. stol. všeobecně rozšířily. – Trámy měly obvykle průměr 25–40 cm, u konstrukce z podélně půlených 40–60 cm (nejsilnější je známý z Dolní Lomné na Těšínsku, 87 cm). Míry stěn byly v každém regionu tradicí unifikované a podle štítové stěny se pak někde měřila délka krokve.

Problémy činilo dodržování státních norem ve 2. polovině 19. stol., kdy okresní úřady prováděly správní stavební řízení a stavební mistři museli předkládat aspoň jednoduchý náčrt odpovídající předpisům. Tím se podstatně měnily proporční vztahy stavebních prvků a přizpůsobení roubených staveb zděným vrcholilo. – Tesaři někde (Slezsko) konzervovali dřevo po rozřezání natřením jeho čel vápnem (před sušením). Otesané sloupy dveří a oken a štítové desky z vnější strany rovněž bílili, čímž zmírňovali nasákovost dřeva. Tato zvyklost snad byla v předrecentním období všeobecně rozšířená. Pouze u výjimečných staveb se používalo nátěrů vápna a volské krve s další příměsí a nejasnou technologií. – T. se nezabývalo spodní zděnou částí stavby ani nedřevěnou krytinou. Obřad zakládání stavby byl záležitostí stavebníka. Tesaři tradičně vyžadovali pohoštění: někdy při vysroubení stavby po okenní závěru, vždy při vztyčení krovu, kdy na spoj štítového páru krokví upevnili malý smrček zdobený fábory (*glajcha*), a po dokončení stavby.

Lit.: M. Janotka: *Dřevo v tradiční rukodělné výrobě*. MVP 5, 1967, s. 196–205; V. Štajnochr: *Tesařské sekery, nástroje tesařské technologie*. MVP 16, 1978, s. 148–168; 17, 1979, s. 14–39; V. Štajnochr: *Tesařské pily, nástroje tesařské technologie*. MVP 19, 1981, s. 81–93; 20, 1982, s. 139–160; V. Štajnochr: *Tesařské hoblíky, nástroje tesařské technologie*. MVP 21, 1983, s. 152–173, 216–237; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 105–110, 118–120, 125; K. Janák: *Dřevo a jeho zpracování*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 49–68. [jlg]

těšínský kroj, regionální typ lidového oděvu ve Slezsku v okolí Těšína, který se v průběhu 19. stol. dále vyvíjel. Přijímal prvky z městského oděvu a přizpůsoboval je lidovému vkusu a tradicím. Z těsného okolí města se rozšířil do horské části Těšínska, do oblasti goralského kroje, dále pak na Frýdecko a Orlovsko, kde jeho vlivem téměř vymizel místní lašský kroj. Na vrcholu vývoje, tj. v polovině 19. stol., jej na svých kresbách zaznamenali J. Mánes a F. Kalivoda. – K typickým součástem ženského kroje patřil živůtek (*životek*) sešitý se sukni (*kamlotka*). Živůtek lemovaly široké zlaté porty. Výzdoba byla komponována tak, aby zdůrazňovala šípovitý hrot uprostřed zad a zešikmené přední okraje. Na zádech vznikla výzdobná pole, do nichž se vyšivaly rostlinné ornamenty stříbrnými nebo zlatými kovovými nitěmi. Ještě Mánesovy studie dokládají krátké živůtky, ovlivněné empírovou módou. Od poloviny 19. stol. se živůtek postupně prodlužoval, až dosáhl přirozené pasové linie. Těmito posuny v délce živůtku však nedošlo ke změně materiálu ani jeho výzdoby. I nadále se používal samet temných barev, který se vyztužoval lepenkou a podšíval tuhým rezným plátnem. Na konci 19. stol. a počátkem 20. stol. zlaté lemování nahradily výšivky perličkami nebo jen hedvábnými nitěmi. Tradiční výzdoba zmizela. Sukně se nosily ve 40.–60. letech 19. stol. poměrně krátké, jen do poloviny lýtek. S prodlužováním živůtku se prodlužovaly i sukně. Nejstarší *rašky*, velmi pevné a těžké, byly zhotovovány z látky tmavých barev. Tkaly se podomácku a měly lžnou osnovu a vlněný útek. Charakteristickou ozdobou bylo lemování modrou stuhou (*galonkou*) osm až deset centimetrů širokou. Lem se podkládal po rubu širším pruhem

červeného sukna. K dalším součástkám ženského oděvu patřily rukávce (*košulka, kabotek*), které se šily z jemného lněného nebo bavlněného batistu a zdobily se jednobarevnou výšivkou u krku na *obojku* a u rukávů. Z vyšivacích technik se uplatňovala křížková, vrkúčková, speciální skryntová (*skryntová*) a později bílá prolamovaná. Jako spodní oděv se nosil rubáč (*těsnocha*), sešitý ze dvou dílů. Horní, užší díl k tělu pevně přiléhal, spodní byl širší, v pase našasený. Rubáč sahal po kolena. Na ramenou se připevňoval jednou nebo dvěma šňůrkami. Na sukni se vážala zástěra. Nejstarší, světle hnědé zástěry se tkaly z tenkých vlněných nití se svisle pruhovaným vzorem. Jejich délka se řídila délkou sukne. Pro zástěry batistové nebo hedvábné byly typické barevné rozplývavé vzory. Stejně vzory se vyskytovaly i na stuhách do pasu a šátcích na hlavu. Tento typ šátků se na Těšínsku nosil ještě v 2. polovině 20. stol. Hlavu a čela vdaných žen přísne halily čepce s našitou krajkou (*koronkou*), která těsně obepínala čelo. Mezi nejstarší patřily krajky paličkované s hustými vzory, dále háčkové a pletené. Po 1. světové válce si ženy oblíbily krajky vyšívávané na tylu a síťované. Charakteristickým znakem těšínských čepců byly zoubkované okraje a úzká bílá tkanice, která zoubky spojovala a upevňovala. Přes čepce se vážala plena (*rozčková šatka, spuščková šatka*) velkých rozměrů, zdobená jemnou výšivkou a paličkovanou krajkou. Ve všedním oděvu byla postupně nahrazena úvazem dvou hedvábných šátků, černého, vázaného v týle na uzel, a druhého vzorovaného, uvázaného přes čepce i černý šátek pod bradu (*na babku*). Funkci svrchního

oděvu zastávala velká plachta z domácího lněného plátka (*obrus*), jež se do poloviny 20. stol. v horských obcích zachovala jako součást smutečního oděvu. Sváteční ženský kroj doplňovaly šperky. Z města na venkov se rozšířily v průběhu 18. stol. Zhotovovaly se převážně ze stříbra, stříbrných slitin a filigránu. K sepnutí košilky pod krkem sloužila malá spona (*špínka*) kulatého nebo srdčitého tvaru. Všeobecně se rozšířily *hočky*, jež se našivaly na přední část živůtku; jimi se provlékal stříbrný řetízek. Ženy bohatých sedláků nosily k slavnostním příležitostem stříbrné odlévané nebo filigránové pásy a náhrdelník ze stříbrných řetízků (*přodek, lancušek*), který si upevňovaly na ramínka živůtku. Ženský t. k. se udržel do poloviny 20. stol. Krojové součástky se v 50. letech 20. stol. šily už jen z továrních látek, přece si však svou formu v hlavních rysech zachovaly. – Mužský kroj se odkládal už na konci 19. stol. Šil se z modrého sukna. Dlouhé kalhoty s užšími nohavicemi se zasouvaly do holínek. Volný kabátek s červeným lemováním a vzadu se šusky byl pošíť kovovými knoflíky. Pod soukennou vestu se oblékala bílá plátěná košile. Kolem krku, pod přeloženými růžky límce, se vázal černý hedvábný šátek. Klobouk, vysoký s širokou krepou, býval zdoben hedvábnou šňůrkou s třapcem vzadu. Za chladného počasí oblékali muži dlouhé soukenné pláště s několika límci.

Lit.: J. Vyhlídal: *Naše Slezsko*. Praha 1903, s. 191–197; A. Dobrowolska: *Żywotek cieszyński*. Katowice 1930; B. Korniová: *O zapomenu-tém těšínském kroji*. RZ 1, 1951, s. 197–199; D. Stránská: *Poznámky ke krajkářství na Těšínsku*. RZ 2, 1952, s. 83–88; B. Korniová: *Slezské výšivky*. RZ 3, 1953, s. 96–97; B. Korniová: *Znaky a skrynty*. RZ 4, 1954, s. 26–27; B. Korniová: *Těšínsko v krojích v roce 1840*.

RZ 5, 1955, s. 84–86; J. Králová: *Těšínský mužský kroj*. ZOVMČT 1957, č. 15; B. Korniová: *Tři typy těšínských ženských krojů*. RZ 8, 1958, s. 67–72; Z. Vachová: *Národopisné sbírky Slezského muzea*. Ostrava 1962; V. Tomolová: *Těšínské stříbrné krojové pásy*. Mionší 1976, č. 1, s. 6–7; Z. Vachová: *Těšínské skrynty*. ČSJM B 29, 1980, s. 180–186; J. Benetzky: *Geneze motivů u těšínského stříbrného šperku*. Těš. 1, 1992, s. 3–6; W. Branná: *Užívání a vzhled kroje na Těšínsku v roce 1926*. Těš. 1, s. 20. [ms]

textil, souborný název pro přadné i nepřadné suroviny (len, konopí, bavlna, vlna, hedvábní), polozpracovaná vlákna (nitě, příze, provazy, lana), tkaniny (tkané na tkalcovském stavu, tkalcovské destičce, karetkách, stávku na popruhy), pleteniny (pletené na formě, rámu, jehlicích, strojově) a pro další produkty, např. krajky, koberece, plstě a nové textury. Textilní výrobky se používaly v odívání (látky), bytové kultuře, zemědělském hospodářství i řemeslné výrobě (popruhy, pytle, plachty, žíněné a plstěné textury na výrobu sít, k tlačení oleje apod.). Textilní výroba zahrnuje také zpracování tkanin a textur, tj. šití a hotovení oděvních součástí. – Textilní výroba patří k nejstarším zpracovatelským odvětvím v č. zemích. Již od středověku byla velká specializace textilních řemesel, v nichž lze rozlišit: a) řemesla zabývající se přadnými vlákny a jejich zpracováním v texturu (lnářství, přadláctví, tkalcovství, plátenictví, soukenictví); b) řemesla zpracovávající látky a přízi v oděv, textilní doplňky do interiéru a na výrobky pro hospodářství (krejčovství, šití krojů, síťování, provaznictví); c) řemesla připravující výrobní nářadí pro zpracování vláken v texturu.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; M. Pávek: *Textilní výroba v historickém přehledu*. Praha 1972; V. Svobodová: *Lidová a manufakturní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 63–92. [jst]

textilní tisk, způsob zdobení tkanin. Z hlediska základní technologie se rozlišuje t. t. přímý a rezerváží (modrotisk). Ve středověku nastal rozvoj t. t. v Itálii a záp. Evropě. Potiskovalo se především plátno pro dekoráční účely. Paleta používaných olejových barev byla prostá, nejčastější zastoupení měly barvy černá a červená. Tisk látek nepatřil mezi samostatná cechovní řemesla a mohl jej provádět kdokoliv jako příležitostnou výdělečnou činnost. Situace se začala měnit ve 2. polovině 17. stol., kdy v Amsterdamu vznikla r. 1678 první textilní tiskárna v Evropě. V Německu se stal významným střediskem t. t. Augsburg, kde podnik H. v. Schülleho patřil ve 2. polovině 18. stol. mezi nejznámější v Evropě. Zde se zdokonalil tisk z měděných ploten. Stále více byly při t. t. účelově využívány poznatky z chemie. – Počátky potiskování látek v č. zemích spadají do 1. poloviny 18. stol. a jsou spojeny s rozvojem manufakturní výroby a zpracováním bavlny. První manufaktura na potiskování bavlněného plátna vznikla 1723 v Hrádku n. Nisou. Od 60. let 18. stol. pracovaly textilní tiskárny ve Sloupu v Čechách a České Skalici. 1763 vznikla velká manufaktura v Kosmonosích a v následujícím roce v Josefově Dole a Mnichově Hradišti. Za zmínku též stojí ruční tiskárna založená v Kutné Hoře 1787. Ve 2. polovině 18. a počátkem 19. stol. byla významným centrem t. t. Praha. První řemeslná dílna pro t. t. zde byla zřízena 1746. 1800 bylo v Praze již více než třicet takových dílen. Největší se rozrůstaly v průmyslové podniky, např. textilní tiskárna bratří Porgesových, která patřila k největším na evropském kontinentě (1822 měla 20 válcových tiskacích strojů). V průběhu doby pracovalo v Praze až 25 textilních tiskáren. – Materiálem pro t. t. byly základní tkaniny. Než se rozšířila bavlna, potiskovalo se lněné plátno i sukno. Tisk se prováděl barevnými pigmenty nebo rostlinnými barvivy rozmíchanými s fermeží nebo lněným olejem. Černá barva se vyráběla ze sazí získaných spalováním vinné révy nebo lněného oleje, ze zelených měděných, červených rumělků nebo červených dřevin, žlutě ze šafránu, jako modré barvivo se používalo indigo. Výběr barev se rozšiřoval importem surovin z jihových. Asie a Ameriky. T. t. rozhodujícím způsobem ovlivnilo používání syntetických

barviv ve 2. polovině 19. stol. – Nejstarší informace o způsobu evropského t. t., který neměl daleko k technice malování, pocházejí z 15. stol. Tkanina se napínala na rám a musela být přístupná z obou stran. Tiskař jednou rukou shora přiložil na tkaninu formu s barvou, druhou rukou přejížděl hladítkem textil ze spodní strany a tiskl jej na formu, aby barva lépe pronikla do struktury tkaniny. Takovým způsobem tiskli většinou černou barvu, ostatní barvy přimalovávali štětcem. Technologie se zdokonalovala, ale základní princip tisku dřevěnými formami a měděnými deskami zůstal nezměněný do 2. poloviny 18. stol. Na dlouhém stole řemeslník přikládal na potiskovanou látku formu se vzorem vyřezaným ve dřevě nebo tvořeným vbiženými mosaznými plíšky. Namočil formu do barvy, přitiskl ji na zboží a úderem ruky na formu vyvolal otisk. Kolik barev měl vzorek, tolik muselo být forem. Jestliže se barvy překrývaly, měl se tím získat jejich odstín. Barvy se stabilizovaly působením vodní páry a potom se látka sušila vyhřátým vzduchem. – 1785 vynalezl T. Bell tiskací stroj s měděnými válci. Princip vynálezu se záhy rozšířil do střední Evropy. V kosmonoské tiskárně byl 1833 postaven trojbarevný tiskařský válcový stroj a 1852 bylo dáno do provozu dalších pět tiskařských strojů poháněných párou. Přes značný výkon válcových tiskařských strojů se udržela i méně produktivní technika tisku z měděných ploten, zvl. po mechanickém zdokonalení používání desek podle vynálezu francouzského inženýra L. J. Perrota (1834). Vedle mechanických novinek umožnily velký obrat v t. t. chemicko-technologické poznatky, které byly využívány již od 2. poloviny 18. stol. Tato vývojová etapa textilního tisku skončila zavedením syntetických barviv ve 2. polovině 19. stol. – Rukodělná forma t. t. dále existovala pouze v podobě rezerváží tisku při výrobě modrotisku. Výrobky z kosmonoské, pražských a dalších manufaktur či továren byly od konce 18. stol. používány jako materiál pro šití krojových součástek nebo byly dodávány k přímému použití (kosmonoské šátky). 2. polovinu 19. stol. charakterizovala narůstající obliba továrně vyráběných tištěných látek.

Lit.: F. Jiřík: *O látkách potisknutých*. Praha 1912; J. Polach: *Barvení a tisk bavlněných látek*. DU 4, 1950, s. 68–69; M. Stadler: *Dějiny textilního tisku*. VL 3, 1951/52, s. 193–219. [mm]

ticho, mlčení, vyvarování se zvukových projevů, resp. řeči; ve své ritualizované podobě protipól obřadního hluku. Mlčení a za-

chovávaní t. patří vedle půstu a pohlavní zdrženlivosti k nejběžnějším příkazům řady náboženství jako forma asketice i prostředek zesilující soustředění věřících a umožňující jejich kontakt s duchovním světem. V křesťanském prostředí dosáhlo dodržování t. a mlčení své nejvyhraněnější podoby u některých asketických mnišských řádů (např. trapistů). Církevní pojetí t. a mlčení se promítlo i do tradiční lidové kultury. T. a také absence hlučných zábav a veselí provázely přípravná údobí na nejvýznamnější církevní svátky, Vánoce (advent) a Velikonoce (postní období), i svátky samotné (Boží hod vánoční, Velký pátek). – Tradiční lidové pojetí t. a mlčení formovala také skupina archaických představ, podle nichž je dodržení absolutního t. a mlčení do jisté míry výjimečnou aktivitou, která zvětšuje sílu člověka, aby mohl zvítězit nad negativními silami a vstoupit do kontaktu s nadpřirozeným světem, zvyšuje účinnost jím prováděných praktik a zároveň odstraňuje možnost zrušení jejich magického účinku řečí. U některých forem rituálního t. byly neméně významné i složky pramenící z kultu zemřelých, prvky magie podobnosti ad. Dodržení t. a mlčení bylo při určitých aktech a obřadech fungovalo v předstávách nositelů tradiční kultury jako nezbytná podmínka zdaru dané aktivity. Porušení t. vnějším podnětem či mluvou ohrožovalo v krajních případech život člověka vykonávajícího magickou praktiku. – Z důvodů zesílení sil a schopností člověka i posílení účinku jím prováděných praktik dodržovali lidé t. a mlčení např. při věštebných praktikách a předvídání budoucnosti, pověrečném hledání a vykopávání pokladů, léčení lidí i dobytka, přípravě léků (např. na Kopanicích při vaření léků či v pauzách mezi zařkáváním), při sběru bylin (zejm. devatera bylin v noci na sv. Jana Křtitele), obřadním čerpáním pramenité vody *jordánky* (Štěpán, Velký pátek) i při vykonávání některých agrárních prací. Do lidové interpretace obřadního mlčení při jarním výsevu obilí se promítl i princip magie podobnosti (ochrana osiva před škodou způsobenou ptáky v Krušných horách). T. a mlčení se uplatňovaly i v rámci některých výročních obyčejů, např. při adventních občůzkách masek (obchůzky), masopustních občůzkách (mlčení dvou mládců, *družbů*, nesoucích jablko, zajišťovalo podle pověrečných představ prosperitu v nadcházejícím vegetačním období na Českomoravské vrchovině), při jízdě králů (mlčení krále s růží v ústech mělo nejen zastřít skutečnost, že je to mladík převlečený do ženských šatů, ale ochránit komunitu před zlými silami a zajistit prosperitu v příštím roce). – Obřadní t. a mlčení

se dodržovalo např. při úmrtí v domácnosti i při doprovodných obřadních úkonech (zastírání zrcadla, zastavení hodin). Mlčky a bez hudby tančili při masopustní obchůzce koledníci na Doudlebsku před domem, kde toho roku někdo zemřel. – Motiv předepsaného t. a mlčení se objevuje i v různých folklorních podáních, např. v pohádkových syžetech o vysvobození zakletých (*Sedmero krkavců*) či ve vyprávěních o setkání s duchy a nadpřirozenými bytostmi.

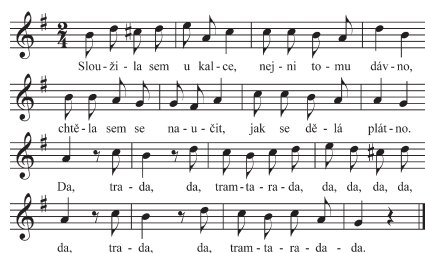
Lit.: A. Václavík: *Výroční obyčej a lidové umění*. Praha 1959; R. Jeřábek: *Objíždkový obyčej „chytání Kuruců“ v Bojkovicích v 18. století*. In: *Lidová tradice*. Praha 1971, s. 111–125; V. Frolec – A. Pavelčík – M. Zemek: *Jízda králů*. Praha 1990; EĽKS I, s. 363–364. [lb + lk]

Tisíc a jedna noc, arabská sbírka literárně zpracovaných pohádkových příběhů, známá v několika různě upravovaných a doplňovaných tištěných i rukopisných verzích. Základem byla sbírka perských textů zčásti indického původu, která v arabském překladu pronikla po r. 750 do Iráku, kde k ní byl přičleněn zejm. okruh vyprávění o *bagdáském chalífovi Hárunu al-Rašídovi*. Ve 12. stol. se soubor dostal do Egypta a byl obohacen dalšími látkami, hl. o kouzelných prostředcích a talismanech. Patrně prostředím syrsko-turecké připojilo známou látku o *Alibabovi a čtyřiceti loupežnicích* (AaTh 676), která v některých redakcích chybí, třeba právě v kalkatském tisku z l. 1839–1842, jenž se stal základem moderního českého překladu F. Tauerera (1893–1981). Tauererův doslov v 8. dílu akademického vydání (1963) má charakter monografie. Kalkatský tisk T. a j. n. obsahuje 267 příběhů rozdělených na úseky, aby bylo vyhověno konvenčnímu názvu sbírky: výraz *tisíc a jedna (bin-bir)* označuje podle F. Tauerera jen neurčitě velké množství. Pro styl této sbírky jsou příznačné četné vložené verše, o nichž lze předpokládat, že je přednášeli profesionální vypravěči (*hakavátí*) za doprovodu hudebního nástroje. Sbírkou byla oblíbená zejm. v prostředí obchodníků a řemeslníků, tematika toto prostředí také výrazně odráží. – Do Evropy pronikaly příběhy T. a j. n. různými cestami ústním podáním, k jejich rozšíření výrazně přispěla i četba. Základní význam má francouzský překlad A. Gallanda z l. 1704–1717, z něhož čerpaly překlady do dalších evropských jazyků. Jako četba vešly ve známost hl. příběhy o *Sindibádu námořníkovi*, o *příštípkaři Marífovi*, o *ebenovém koni*. Ústním podáním se šířily látky, které jsou známé i z českých zápisů lidové prózy, zejm. *duch v láhvi* (AaTh 331), *Peri Banu* (AaTh 402), *Aladdínova kouzelná lampa* (AaTh 561), *Sezame, otevři se* neboli *Alibaba* (AaTh

676), *zlatí synové: žárlivé sestry* (AaTh 707), *zloděj předstírá proměnu v osla* (AaTh 1529), *tři hrbáci: putující mrtvola* (AaTh 1536B) a *sen o pokladu na mostě* (AaTh 1645).

Lit.: katalogy lidové prózy (viz): Tille I, s. 6–36, 251, 499; II/1, 437; II/2, 30, 417; A. Aarne – S. Thompson: *The Types of the Folktale*. (AaTh) Helsinki 1961; A. Gallande: *Les Mille et une Nuits, contes arabes*. Paris 1704–1717; V. Chauvin: *Bibliographie des ouvrages arabes ou relatifs aux Arabes publiés dans l'Europe Chrétienne*. Liège 1900–1904; *Knihy Tisíce a jedné noci*. Podle kalkatského vydání Macmaghtenova z let 1839 až 1842 se zřením k tisku bulackému z r. 1279. Přel. F. Tauer. Praha 1928–55, 2., akademické vyd. 1958–63, 3., čtenářské vyd. 1973–75. [dk]

tkadlec, kadlec, kalcovská – párový tanec ze skupiny tanců s pevnou vnitřní vazbou, jehož provedení někdy obsahuje pohyby napodobující příslušné řemeslo. Bývá zapsán ve 2/4 a 3/4 taktu, přičemž melodická stavba zůstává většinou totožná. Nejstarším hudebním záznamem je dvoudobý t. zapsaný v období guberniální sběratelské akce 1819. Zřejmě nejstarší písňový text k tanci t. je uveden v rukopisném zpěvníku K. M. Jiříčka z l. 1845–62 (rkp. KNM). Vedle regionálního textu uvedeného J. Nerudou (*Kalcka kalcoi utekla, / že neumí řemesla*) z okolí

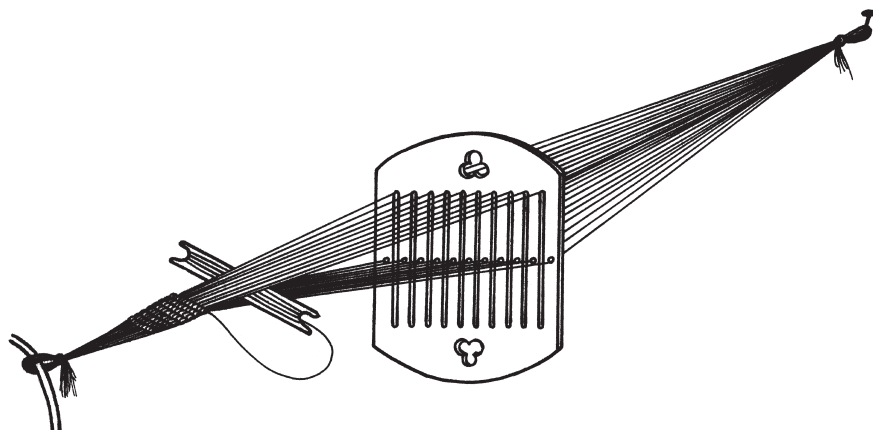
Tanec tkadlec. Svatouch (Hlinecko), Adámek ČL 6, 1897, s. 434

Mnichova Hradiště a Bělé je také Jiříčkův text originální: *Sloužila sem u kalce, / není tomu dávno, / a tam sem se dívala, / jak se dělá plátno. // Šmik sem, šmik tam, / nevylyžej, buď tam. // Jednu nohu natáhne / a druhou zase skrčí, / paprsek se roztáhne, / člunek se tam strčí*. Mezi starší záznamy tance t. patří také jeho polková varianta zapsaná J. Vycpálkem v Borovnici u Chocně. – Třídobé varianty tance t. se vyznačovaly otáčením dvojice na místě tanečním motivem sousedské. Zaznamenal je J. Vycpálek ve středočeských Voderadech, Č. Holas ve Spáleném Poříčí na Klatovsku a P. Krejčí v Podkrkonoší. Jeho varianta má tempo mazurky a jsou zde popsány imitativní pohyby tkalcovské práce, které spočívají v podvlékání člunku pod přednoženou pokrčenou nohou a jeho vytažení do

výše. V dívčím partu se pouze nepatrně zvedají nohy, ruce jsou zároveň sevřeny v pěst a střídavě rozpažovány. Tanec je doprovázen písňovým textem: *Na cukr, na kafe, / co třeba v rodině, / šupity, šupity, / šup, šup, šup*.

Lit.: K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862, č. 613; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 52; J. Markl: *Nejstarší sbírky českých lidových písní*. Praha 1987, s. 612; Č. Holas: *České národní písně a tance I*. Praha 1908, č. 339; P. Krejčí: *Podkrkonošské tance*. Praha 1956, s. 48; T. A. Kunz: *Böhmische Nationalgesänge und Tänze I*. Vyd. L. Tyllner. Praha 1995, s. 23; D. Stavělová: *Lidové tance v guberniálním sběru z roku 1819*. Praha 1996, s. 47–48. [hl]

tkalcovská destička, brdo, brdečko, hřeben, stávek na tkalouny, veršáték – náradí, na němž se zhotovují tkanice, tkalouny, pásy, lemy a stuhy technikou jednoduchého tkaní. Nejstarším dokladem náradí v Evropě jsou kresby na nádobách z Ödenburgu (nyní Sopron) v Maďarsku z doby halštatské a z okolí Poznaně v Polsku. Brdečkem byl asi i hřebenovitý, z kosti vyřezaný předmět nalezený v Pompejích. Zl. 1150–1250 jsou známy z Německa pásy a lemy se zvřecími vzory na církevních a vladařských oděvech, tkané na destičce. Z doby kolem r. 1300 pocházejí tkanice s geometrickými, rostlinnými a zvřecími motivy z Kolína n. Rýnem. Jejich půdu tvořily kovové nitě a přebíraný design (činovat) byl z barevného hedvábí. Vyráběly se do pozdního středověku a exportovaly se po celé Evropě. Výrobou ozdobných pásků, lemů, stužek a tkanic se zabývalo samostatně řemeslné odvětví pozamenterie nebo krajkářské dílny. – Výroba úzké textury na destičce či brdu byla známa Slovanům ještě v pravlasti. Termínem *brdo* označovali také část stavu sloužící k rozdělení osnovy. Na brdečku vyráběné tkanice ze 13.–15. stol. byly nalezeny při archeologických výzkumech v Opavě a Plzni. Jsou vlněné nebo žíněné a úzké jen 1,2–2 cm. Počátkem 2. poloviny 14. stol. se ve městech k ozdobě šatu užívaly prýmy (pletence) na prst široké, černé nebo bílé, ale také zlaté a stříbrné. Jejich výrobcům se říkalo na Starém Městě pražském začátkem 15. stol. *tkaničník, šponař, šnůředník*. V 16. stol. mívaly městské ženy rukávy zdobené bílou tkanicí se zlatem, zlatou tkanicí na prst širokou; dětská košílka měla černé tkaničky. – Kolem r. 1500 se užívala t. d. v Itálii, Francii a Německu. V 19. stol. bylo tkaní na destičce známo ve Španělsku, Portugalisku, Německu, v pobaltských státech, ve Skandinávii, Finsku a u všech slovanských národů. Znalý ji i některé národy na Sibiři, indiáni, některé kmeny v Africe, Indonésii

Tkalcovská destička

i Mikronésii. – Náradí tvoří destička silná 8–10 mm, 15–30 cm vysoká a různě široká (8–20 i více cm). Mívala tvar obdélníku se zaoblenými rohy, někdy s rukojetí na dolním konci. Bývala často *dárkem z lásky*, proto se zdobila monogramem, kytičkou, datací apod. V destičce byly prořezány podélné otvory (2 mm široké), uprostřed zubů širokých 5–6 mm byly kulaté otvory (2 mm v průměru). Kulatými i podélnými otvory se provlékly osnovné nitě, takže byly rozděleny na sudé a liché. Někdy t. d. tvořila užší stěnu dřevěné bedničky, která měla na druhé užší straně osnovný váleček s klikou a ozubeným kolečkem. Do kolečka zapadal kovový či dřevěný zub. Bednička byla malým primitivním tkalcovským stavem. – Když se pracovalo jen s destičkou, svázaly se konce osnovných nití (po provlečení otvory) a upevnily se např. na hák, ke klíče okna nebo na jiný pevný bod. Druhý konec osnovy si připevnila žena k pasu a v osnově se tak vytvořil jeden prošlup: destička klesla svojí vahou, nitě v podélných otvorech se přemístily k hornímu okraji destičky a mezi nimi a nitěmi v kulatých otvorech se provlékl útek, navinutý ve smotku nebo na plochém dřívku se zářezy na koncích. Zdvíhem destičky (rukou) se nitě v podélných otvorech přemístily směrem dolů a vytvořil se druhý prošlup. Pravidelným střídáním prošlupů a provlékáním útků vznikla textura, většinou s rypsovou vazbou, kryjící útek. Na Českomoravské vrchovině, kde se tyto tkanice hotovily ještě počátkem 20. stol. podomácku, měla každá chalupa ve vsi vlastní vzorek. Barevným snováním se docílovalo podélných i příčných pruhů a drobných motivů šachovnic a žebříčků. Šířka tkanice byla ovlivňována počtem osnovných nití, šířka destičky i použitou vazbou. – Na destičce se tkaly nejčastěji vzorované, ale i jednobarevné tkanice, které se užívaly na zavazování zástěr, sukní, mužských košil (u krku),

sloužily jako pevné šňůry na prádlo, k nošení dřeva, přišivaly se k plachtám na trávu, užívaly se jako popruhy k nůším a putnám. Sloužily i jako povijany. Koncem 19. stol. se takto ve Vysokém n. Jizerou a na Chodsku vyráběly šle. Nejčastěji používaným materiálem byla lněná příze a bavlna. – Na velkém exempláři t. d. se v č. zemích tkaly i hadrové koberce. V Ivančicích měli desku 70 cm širokou a 60 cm vysokou. Byly v ní prořezány 1 cm široké podélné otvory a ve dvoucentimetrových zubech otvory kulaté. Osnova se napínala mezi tesařskou kozu, v jejímž hřebetě byly zatlučeny hřebíky ve vzdálenostech shodných a v počtu shodném s otvory v desce. Útky se navíjely na jednoduchou vidlici (ploché prkénko se zářezy na koncích). Jako osnova sloužil lněný provázek, na útek se užíly rozstříhané hadry. Při tkaní na tomto velkém brdě museli být u díla vždy dva lidé: jeden zdvihal brdo, druhý zatkával útky a k předcházejícím je přiřázel dřevěným hranolkem. – Na konci 20. stol. byl k dostání stávek na tkaní s t. d. jako dětská hračka.

Lit.: J. Vydra: *Tkanice a pletenice jako zbytky staré lidové kultury na Slovensku*. NVČ 19, 1926, s. 23–39; J. Kopáč: *Tkalounkářství na Českém Horácku*. ČL 27, 1927, s. 31–35; M. Gavazzi: *Tkalački stan i tkalačka daštica*. Zagreb 1940; J. Staňková: *Textilné techniky*. In: *Úžitkové výtvarnictvo*. Bratislava 1967, s. 28–66; J. Staňková: *Lidové tradiční textilní techniky*. Praha 1973; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979. [jst]

tkalcovský stav, veřtat – náradí na tkaní látek. Předstupněm byly uzavřené vodorovné i svislé rámy na pletení rohoží a vázání koberců, vertikální rámy s osnovou navinutou na kamenných závažích, vertikální uzavřené rámy s tubulární osnovou, ale i plochá prkénka s podélnými a kulatými otvory (tkalcovská destička,

stávek) nebo karetky. – V české lidové kultuře 18.–20. stol. se k výrobě látek pro domácí spotřebu používal horizontální t. s. Na slovenském území se objevil ve 12.–13. stol. (nález v Gdaňsku). Během středověku a novověku vznikla řada variant. Tkalci nazývali stavy podle toho, jaký druh zboží na něm vyráběli: stav na plátno, bavlněný, barchetový, pytlový, na plyš, na předdílo (žinylková příze), na smyčkové zboží, na pik (stehové vzory tkané na dvou osnovách, někdy i dvěma útky), ručníkový (pokud měl více listů než čtyři a zařízení k jejich mechanickému ovládní, šlo o *listovku*), stav damaškový a na garnitury (oba se žakárem), na hadrové koberce, na koberce jutové, uzlované a smyrenské atd. – V č. zemích pracovali lidové tkalci většinou na stavu s vysokými postranicemi (*statiny*, *stativy*, *stativa*). Spojovaly je čtyři příčky (*svírky*), na koncích zaklínované. Horním příčkám se říkalo *surcholce*, dolním *kobylice* či *kobyly*. Aby se stav při utloukání útků nepohyboval, bývaly na podlaze dřevěné zarážky (*pantofle*, *střevíce*), do stropu byly zapřeny příčné trámký (*opůrky*). Na jednom konci postranic byla umístěna sedačka pro tkalce (*lajce*, *lávka*, *překládka*), na druhém konci postranic spočíval ve výšce asi 1 m ve zvláštních podpěrách osnovní válec (*horní vratidlo*, *zadní vratidlo*, *vál*) se dvěma kotouči (*kola*, *šajby*). Na prodloužené ose tohoto vratidla bylo ozubené dřevěné kolo (*horní beran*, *malý beran*, *zubatý kolo*), do něhož zapadala dřevěná západka (*cuchta*, *cukta*, *cufta*, *klapačka*, *klapzub*, *vlk*, *spoušť*, *kobyly*, *cuka*, *fena*). Druhý válec (*dolní vratidlo*, *zbožový*, *balící válec*, *kolo*) býval umístěn asi v polovině délky

ocelový hřeben (*paпрsek*). Horní příčka bidlenu se někdy opírala o kovové pánvičky (*škoble*), umístěné na vysoké postranici. – Téměř všichni lidoví tkalci prohazovali ještě ve 2. polovině 19. stol. útky ručním člunkem. Jen ti, jejichž stavy pocházely z manufaktur, měli dolní okraje bidlenů na bocích rozšířeny v truhlíky (*škatulky*), do nichž vbíhaly člunky s kolečky. K pohonu kolečkových člunků se užívala šňůra (*pajč, doják, cukátko*) potahující odrazné hranolky (*babky*). Těmto bidlenům se říkalo odrážkové. – Vedle stavů s plnými vysokými postranicemi užívali domáctí tkalci stavy se zkrácenými, neúplnými postranicemi, *půlník*. Dolní část postranice končila u prsníku a horní část sahala k tkalci jen tak daleko, že se na jejím konci opíral bidlen. Takové stavy jsou známé např. z Podkrkonoší a Valašska. – Dříve než mohl tkadlec zasednout za stav a začít tkát, musel připravit osnovu. Nejprve se příze svíjela z přáden na osnovní cívky: lněná a kopnopná na motovidle, bavlněná na vijáku

na jeho ose. Na druhém konci spočívala truhlíčka s kovovou tyčí a dřevěným kolečkem (*vřetýnko*) nebo špice s přeslenem či s hruškou. Pro vaz (*struna*) převáděl sílu z velkého kola na malé kolečko na špici. Na tuto špici se navlékaly cívky. – Osnovní cívky (*osnůvky, fajfy, hrubé cívky, píšťaly, špulky*) byly dlouhé asi 20 cm a na obou koncích měly dřevěné kotouče o průměru asi 10 cm. Potřebný počet osnovních cívek s přízí navlékl tkadlec do cívečnicku (*šrák, píšťalník, cívečnice, fajfenice, statiuvka*), až 2 m vysokého stojanu, v němž byly ve vzdálenostech asi 15 cm vodorovně navléknuty tenké lískové (vrbové) proutky nebo kovové dráty. Obvykle se snovalo z 12–24 cívek, umístěných po dvou vedle sebe na jednom proutku podle zvyku nebo jak to vyžadoval snovaný vzor. – Vertikální snovadla (*snovadlo, snovadlice*) byla čtyř- až šestikřídlá a vysoká nejméně 2 m. Dva nebo tři velké obdélníkové rámy z hranolků se křížily na vertikální ose, která se upevňovala na dřevěné podlaze

postranic u země. Na jedné straně měl opět ozubené kolo, ale s drobnými, hustými, obvykle kovovými zoubky a kovovou západkou (*starý beran, vlček, malá, dolní cuka*). Nad ním na kraji postranic ve výši prsou tkalce probíhala příčka zv. *prsník, nábršník, prsní vratidlo, vratidýlko*. – Nejdůležitější částí stavu bylo *nádobí*, jak tkalci říkali *listům a hřebenu*. Nad postranicemi asi v jedné třetině jejich délky probíhaly napříč dvě souběžné příčky (trámky). Na jedné visely listy, a to na popruzích (*popříčky, šmejholce*) vedených přes váleček pod příčkou. Jindy byly do příčky zapuštěny dvě laťky, každá s dřevěným kolečkem (*skřípce, křípce, pracičky s hnízdečky*). Přes kolečka se vedly šňůry ke dvěma či čtyřem listům. Listy (*nitělnice, šefty, cajk*) se skládaly z *horní a dolní činky* a z *nícení*, tj. horní části (*hadlafy*), dolní části (*patka*) a ručně usíťovaných oček. Ve 2. polovině 19. stol. se mezi přízové patky a hadlafy připojovala kovová očka. Dolní činka listů byla připevněna ke krátké příčce (*rozpor-ka*) a ta k podnožce (*podnížce*). Druhá příčka (trámek) tvořila horní část bidlenu (*vidla*), masivního rámu, v němž visel ve výši listů hustý třtinový (*křtinový*) nebo

a sukadle (*špulíř, kulečník, kružec, sukač, soukač, špudlat, kozlík, kolovrat*). Viják (*sviják, navíjedlo, smrtky*) měl dvě nohy asi 1 m vysoké a v nich na ose zavěšeno šest párů příček (*perutiny, křídla, křídýlka, latě, činy*), nejčastěji spojených provázky nebo dřevěnými příčkami. Na nich leželo přádeno. – Sukadlo se podobalo starobylému kolovratu poháněnému rukou (*hvězda*). V rámu na čtyřech nohách bylo na jednom konci umístěno kolo s klikou, nasazenou

v důlku nebo v přibitém prkénku. Na stropě bylo pro horní konec osy snovadel kožené, plechové nebo dřevěné oko. Rozevření křídel se zajišťovalo dvěma příčkami (*rohatina*). Horní rohatina měla 3 kolíčky, dolní 2 kolíčky, které byly důležité k rozpočítávání osnovy. Vytvářel se na nich *tkalcovský kříž*, důležitý při navíjení osnovy na stav. Obvod snovadel se podle jejich velikosti různil, ale nejčastěji měřil 4 lokte. – Když se snovadla postavila

vedle cívečnice s navlečenými cívkami, provlékly se všechny začátky nití snovací deskou (*píst, nabíračka, nabírací deska, destička, probíračka*). Starší exempláře, podobné pístu na praní prádla, měly na okraji 12 i více otvorů a v ploše výřezy ve tvaru srdce nebo lístků. Některé snovací destičky mají otvory značně deformované, prodřené protahováním ostré osnovní příze. Novější exempláře jsou rovná prkénka s rukojetí, opatřená po delších stranách otvory. Destičky zděděné po manufakturní výrobě mívaly na českém severovýchodě v každém otvoru vsazen skleněný korál. – Všechny nitě protažené snovací destičkou se připevnilly k prvnímu kolíčku na horní rohatině a rozděleny na sudé a liché se vedly nad druhým kolíčkem a pod třetí kolíček a otáčely se spirálovitě kolem snovadel. U dolní rohatiny se všechny nitě otočily mezi dvěma kolíčky a začaly se opět spirálovitě navíjet směrem nahoru. Když se nitě dovedly k dolní rohatině, říkalo se, že je na snovadle *půlchod*, když došly zpátky nahoru k horní rohatině, byl nasnován jeden *chod* nebo *pramen*. Jestliže měřilo jedno otočení kolem snovadel 4 lokte, 10 otáček shora dolů dalo osnovu 40 loktů dlouhou. Podle počtu použitých nití se osnova na plátno počítala jako čtyř, sedmi, dvanáctikopová atd. – Ze snovadel se osnova snímala tak, že se ručně splétal

veliký řetěz nebo se stáčela do koule, jindy se skládala na plachtičku. Teprve pak se navíjela osnova na stav. – Osnovní nitě se naráz vtiskly do zářezu v osnovním válci a zajistily se prutem nebo železným drátem, utěšňujícím nitě v zářezu. Pak se všechny prameny osnovy stejnoměrně rozložily do snovacího hřebene (*rejkan, rejtko, třídič, regan*), řidšího celodřevěného hřebene s oddělitelnou horní laťkou (*svrcholec*), který se umísťoval nad osnovní válec. Osnova se stejnoměrně navíjela na osnovní válec za pomoci nejméně dvou osob, z nichž jedna přidržovala všechny osnovní nitě, odvíjející se z řetězu, kule nebo plachtičky, druhá urovnávala nitě v rejkanu a tkadlec otáčel klikou válce. – Když se téměř celá osnova navinula na válec, musely se konce osnovy pomocí háčku nebo špičatého nože provléknout postupně očky nitěnek a zuby paprsku a konečně přivázat k pomocnému plátnu (*plátýnko, lindr*) na zbožovém válci. Aby se pokaždé nemusely na začátku díla provlékat jednotlivé nitě listy a paprskem, nechával někdy tkadlec z předcházejícího plátna kousek za hřebenem, a tím před listy zbývaly konce jednotlivých nití. K těm se nová osnova pouze přísukovala (příkrucovala). Všechny spojené nitě se opatrně provlékly listy a hřebenem a začalo se tkát. – Napřed se však musela navinout příze na útkové cívky (*špudlata, malé cívky, outkové*) opět pomocí vijáku a špulíře. Tyto cívky, obvykle z dutých prutů černého bezu, byly proti osnovním asi poloviční velikosti

a neměly žádné kotouče. Cívky s navinutou útkovou přízí se vkládaly do člunků. Starší typy člunků, které se prohazovaly ručně, byly často jednostranně vyklenuté. Kolem hřebene běhala stále rovná strana. Člunky s kolečky, které se poháněly pajčem, byly ve své podélné ose symetrické. – Cívky si většínou tkalci vyráběli sami, stejně tak si uměli udělat některé jednodušší nářadí jako cívečnici či snovací desku, ale vlastní stav stavěli truhlářští mistři. Kola špulířů, kolovratů a jiné soustružené součásti vyráběli koláři a soustružníci. Také člunky a tkalcovské hřebeny zhotovovali specialisté. Stav, sukadla a motovidla bývaly z tvrdého

dřeva, malé i velké cívky a snovací desky nejčastěji ze dřeva měkkého.

Lit.: J. Staňková: *Lidové tkalcovství na Horňácku*. ČE 1, 1953, s. 3–12; J. Staňková: *Výrobní nástroje lidových tkalců na Žďársku*. VSV SV 4, 1961, s. 91–107; R. Suk: *Rukodělná textilní výroba*. MVP 4, 1966, s. 74–84; J. Staňková: *Hadrové koberce*. ČL 63, 1976, s. 73–83; A. Geijer: *A History of Textile Art*. Stockholm 1979; V. Svobodová: *Lidová a manufakturní textilní výroba s přihlédnutím k vývoji na Moravě*. Trutnov 1983; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989. [jst]

tkaní, vytváření tkaniny vzájemným křížením dvou (i více) soustav nití. Základní provazování (křížení) se děje střídáním osnovných (podélných) nití s útkovými (příčnými) po celé šíři tkaniny (plátno, sukno), nebo jen v určité partii (gobelíny, kilimové koberce). Tkaniny hotovené z jedné osnovy (popř. dvou i více osnov) provazované dvěma i více útky jsou např. brokát, přebírané vzory lidových tkanin (činovat), pik nebo dekorační látky aj. – Při otevřené osnově, když jsou některé osnovné nitě výše než jiné, vzniká prostup (*prošlup*), kterým se útek, navinutý na cívku a vložený do člunku, prohazuje buď ručně, nebo mechanicky. Ruční člunky jsou v podélné ose asymetrické, vyklenuté na jedné straně, mechanické člunky s kolečky jsou symetrické. Při tkaní hadrových koberců se útky navinují na *vidlici* a vkládají se ručně do otevřené osnovy. – Základní vazby, kterými se lidové tkaniny vyráběly, byly: 1. vazba plátňová. Váže se nejhustěji, a to pravidelným křížením osnovných a útkových nití tak, že vždy první osnovní nit je nahoře nad útkovou nití, druhá vedlejší dole pod útkovou nití. V následující řadě se provazují opačně. Odvozeninou vazby plátňové je vazba rypsová. Osnova je kryta hustým útkem, takže na látce vznikají podélná žebra (podélný ryps). V jednom žebře bývá jedna nebo častěji dvě osnovní nitě; 2. vazba keprová, druhá základní vazba lidových tkanin. Vytváří na povrchu látky šikmé linie, protože útek kryje tři osnovní

nitě vrchem a pod jednou podchází spodem, čímž vzniká vazný bod. V následující řadě se vazný bod posune o jednu nit doprava nebo doleva. Tkalci říkali této vazbě *trilich*. Alternativou kepru je *cirkas* (obouličný kepr), v němž se střídají pravidelně dvě nitě nahoře a dvě dole, opět s oním posunutím vazných bodů; 3. vazba atlasová. U lidových tkalců se užívala výjimečně při tkaní vzorovaných ubrusů a ručníků. Charakteristickým rysem je hladký povrch látky, který vzniká tím, že se jednotlivé vazné body navzájem nedotýkají. Vyžadovala stav s nejméně pěti listy a pěti podnožkami a školení tkalce. – Kromě tkaní na tkalcovském stavu se tká i na tkalcovské destičce, karetkách a stávku na popruhy.

Lit.: J. Staňková: *Ruční tkalcovství na Horňácku*. ČE 1, 1953, s. 3–12; M. Hájek: *O tkaninách*. Praha 1960; J. Staňková: *Hadrové koberce*. ČL 63, 1976, s. 73–83; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 63–92; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989. [jst]

tkanina, plošný textilní výrobek zhotovený tkaním na tkalcovském stavu, popř. jiném jednodušším nářadí (tkalcovská destička, stávek na popruhy, karetky). Jako textilního materiálu se v č. zemích užívalo lnu, konopí, bavlny, vlny a hedvábí. Od 20. stol. se tkaniny zhotovují také ze syntetických materiálů (silon, nylon ad.). Výsledná podoba t. má tvar rozměrné plochy (látka) nebo úzkého pruhu (tkanice, popruh, pás, lemovka, stuha). Výroba tkanin je jednou z nejstarších lidských činností. V lidové kultuře se tkaniny používají v odívání (lidový oděv), jako bytové textil, v zemědělském hospodářství a výrobě.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 82–110; V. Bouček: *Lidové tkaniny*. VL 4, 1952/53, s. 310–389; M. Hájek: *O tkaninách*. Praha 1960; J. Staňková: *České lidové tkaniny. Čechy a západní Morava*. Praha 1989. [jst]

točená, točený – párový točivý tanec z oblasti j. Valašska (Valašskokloboucka, Vizovicka) s volnou vnitřní vazbou. Typologicky je přibuzný s tancem valaská ze středního Valašska (Vsetínska) a s tancem kúlaná ze Zlínska. Jde o tance 2/4 taktu, jež se v jednotlivých družích liší v charakteru základního vířivého kroku a v tempu. T. se jako točivý tanec skládá ze tří částí: předzpěvu tanečních písní, víření dvojice na místě, individuálního projevu. Někdy se však pravidelně střídá pouze zpěv a společné víření jedním či oběma směry. Individuální

Tanec točená. Bylnice (Valašskokloboucko), Vetterl 1960, s. 139

projev tanečnicků se uskutečňoval ve třech variantách: na místě, z místa v jednom kruhu (dvojice za sebou) a v kruhových drahách v rozptylu po celé taneční ploše. Tancují-li se všechny tři části t., případně obvykle jedna část na celou písňovou přehrávku. Tancují-li se pouze dvě části, je víření někdy zakončeno podběhnutím tanečnice pod levicí tanečnicka. Ve třetí části tance, v samostatném individuálním projevu, mohlo dojít také k výměně tanečnic. Pokud se v té chvíli u tanečnicka objevily dvě tanečnice, pokračovalo víření v trojici krokem t. Nezačal-li nikdo z tanečnicků zpívat další píseň, zahrála hudba obvykle dohrávku. Dvojice vířily na místě kolem společné osy až do konce dohrávky libovolným směrem. Na závěr tance tanečnick většinou nadzvedl tanečnici.

Lit.: F. Bartoš: *Nové národní písně moravské s nápěvy do textu vřaděnými*. Brno 1882, s. 77–91; Z. Jelínková: *Tance na Valašskokloboucku*. In: *Lidové písně a tance z Valašskokloboucka II*. Vyd. K. Vetterl. Praha 1960, s. 360–387; Z. Jelínková: *Lidové tance z Vizovska*. Gottwaldov 1984. [zj + mp]

točivé tance, starší forma párových tanců s volnou vnitřní vazbou, dochovaná zejm. na jihových. Moravě a ve Slezsku. Jejich název je odvozen od společné pohybové charakteristiky, tj. víření dvojice na místě. Víření se provádí v různém postavení a držení, rovněž krok víření je rozličný a specificky vyhraněný.

Je ovlivněn rytmem taneční písně, tempem a způsobem hry doprovázející hudby. Další výraznou charakteristikou t. t. je předzpěv tanečních písní vkládaný pravidelně do tance a samostatný taneční projev muže a ženy. U muže spočívá v drobných skocích, podupech a v tleskání, u ženy v otáčení na místě (sedlácká) nebo z místa (točená, kúlaná). Kromě těchto základních částí se v t. t. vyskytují četné spoje a přechody, které obměňují základní pohybové schéma tance a rozvíjejí ho jak do prostoru, tak v půdorysném ornamentu (sedlácká, starosvětská). Pro t. t. je příznačná volná kompozice tanečního projevu, improvizace a individuální dotváření jednotlivých prvků. Vyplývá to ze skutečnosti, že t. t. se neopírají o jediný taneční nápěv, ale o bohatý písňový repertoár v jednotlivých regionech. T. t. se vyskytovaly v jednoduchých formách (zpěv a víření dvojice) i ve složitějších pohybových kompozicích (sedlácká z Horňácka, valaský z Valaška, tanec ze Slezska). Na vytváření obměn se velkou měrou podílela doprovázející hudba (někdy se zánikem určitého typu hudby zanikl i točivý tanec). Jestliže byl její nový typ schopen dále rozvíjet předcházející písňovou tradici, rozvíjel se i tanec, v opačném případě se rozvoj taneční formy zastavil. Na Moravě a ve Slezsku se t. t. vyvíjely za doprovodu hudby gajdošské, hudecké a cimbálové. Tam, kde se vyskytovala pouze gajdošská muzika (např. goralská Hřčava), se v tanci dochoval starobylší ráz v pohybovém projevu i ve zpěvu. Taneční kompozice pak byla jednodušší a taneční forma sevřenější. Podstatným zásahem do vývoje t. t. byla dechová hudba. Pokud točivý tanec s jejím nástupem nevyzrál, nastaly v něm zásadní změny. Zpěv taneční písně se odtrhl od hudebního doprovodu z důvodu příliš velké hlučnosti dechové hudby nebo se ztratil vůbec. Rytmus kroku se zjednodušil, stejně tak i krok samotný (z hudebního doprovodu zmizelo zdobení nápěvové linky), zjednodušila se také kompozice tance. V některých případech se v t. t. vytvořila pevná vnitřní vazba, která přestala podléhat improvizaci. Na diferenciaci t. t. působily také rozdíly hudebního a tanečního tempa. Řada t. t. je tempa volného (např. starodávný, ověňzok), některé jsou v tempu živém až velmi rychlém. Někde se liší tempo předzpěvu a tempo vlastního tance (např. danaj). Místní názvy t. t. jsou různorodé. Jedna část je odvozena od společného víření dvojice: točená, vrtěná, vrťák, kúlaná apod. Velkou část tvoří tance s názvy určujícími prostředím: sedlácká, sedlcká aj. Další skupina vychází z charakteru tanečního kroku nebo z typických pohybových prvků: skočná, smyk, obtáčaná apod. Některé názvy ukazují na místní původ: goralská, hrozenská,

Tanec sedlcká. Bílovice (Uherskohradištsko), Bartoš 1889, s. 302

protivínská aj. Část názvů souvisí se stářím tance v povědomí pamětníků: starodávný, starosvětská.

Lit.: Z. Jelínková: *Točivé tance*. In: Lidová kultura východní Moravy I. Gottwaldov 1960, s. 103–161. [z] + mp]

Tomáš (zemř. 72 n. l. Indie), jeden z prvních Kristových učedníků, apoštol, misionář působící na Dálném východě, mučedník, světec (21. 12., od r. 1969 7. 3.). T. je patron zedníků, formanů a tesařů. – Svátkem sv. T. končilo staročeské roční údobí *předzimy*, začínala jím *svatotomášská (tomášská, prosincová) zima*, připadal na něj zimní slunovrat a astronomický začátek zimy jako celého ročního období (*na Tomáše / zima káže; na svatého Tomáše / zima se rozpáše; přišel svatý Toma, / nejlépe je doma*). Tento fakt ovlivnil charakter svátku v tradiční lidové duchovní kultuře. Její nositelé chápali svátek jako osudový den; svatotomášská noc, která byla nejdlejší nocí v roce (*na svatého Tomáše / nejdle noc naše*) a v jejímž průběhu kulminovala podle pověrečných představ moc škodlivých a zlých sil, byla jednou z *drsných nocí* (z něm. *Rauhächte*) v údobí mezi svátky Ondřeje a Zjevením Páně (advent, Vánoce). Doprovodné zvyky a obyčeje se proto většinou opakují nebo mají analogie v rámci významných svátků adventního a vánočního okruhu. – Variantou adventních a vánočních obchůzek masek jsou obchůzky *tomů*, bílé oblečených mužů, kteří trestali mlsné děti a obdarovávali děti poslušné (Chodsko). Řada z věštebných praktik, prováděných v předvečer svátku a o svatotomášské noci (např. házení střevícem, tahání polínky svobodnými dívkami na Šumavě, Žatecku, Chebsku), i význam, který lidé přikládali snům v této noci, jsou srovnatelné se svátkem sv. Ondřeje či Štědrým dnem. Z magicko-ochranných praktik, opakujících se v průběhu celého zmiňovaného údobí a souvisejících s vírou ve zvýšenou aktivitu negativních sil, lze připomenout např. obřadní vykuřování domů, vykrápění stájí a chlévů svčenou tříkrálovou vodou či obřadní krmení dobytka svčenými bobulemi vavřínu, solí a vodou (Šumava). Obavy z nejdlejší noci v roce se odrážejí také v německých ústních podáních o ohnivém sva-

totomášském vozu mířícím na hřbitov, kde zesnulí Tomášové čekají, aby se s nimi světec pomodlil a udělil jim požehnání (Horaždovicko). K zákazům pracovních aktivit a činností, jež se pojí ke svátkům na přelomu roku, patřil zákaz předení (na Chebsku byl motivovaný strachem z démonické bytosti *Frau Holle*, která ztrestá ženu, jež zákaz porušila). Do okruhu zvyků spojených s magií dobrého počátku spadá např. zabíjení hus na den sv. T. v zájmu prosperity jejich chovu či krmení slepic jáhlami kvůli dobré snůšce vajec v příštím roce (Hlinecko). – T. patří i novodobě k nejoblíbenějším českým křesťanským jménům. V minulosti z něho vznikla také celá řada jmen rodových (např. Tom, Toch, Tomeš, Tomko, Tomčík). Obecně rozšířené přirovnání pro označení skepse (*být jako nevěřící Tomáš*) vychází z Nového zákona (J 20, 24–29).

Lit.: O. v. Reinsberg-Düringsfeld: *Fest-Kalender aus Böhmen*. Wien – Prag 1862, s. 543–545; K. V. Adámek: *Lid na Hlinecku*. Praha 1900; J. Schramek: *Der Böhmerwaldbauer*. Praha 1915, s. 114; HDA 8, 1936/37, sl. 763–768; J. Jindřich: *Chodsko*. Praha 1956, s. 48; L. Schreiner (ed.): *Eger und das Egerland. Volkskunst und Brauchtum*. München – Wien 1988; V. Schaubert – M. Schindler: *Rok se svatými*. Kostelní Vydří 1994, s. 330–332; Z. Vašků: *Velký praxistikon*. Praha 1998. [lk]

tombola viz loterie

topeniště, zařízení sloužící k vyhřívání příbytku, přípravě pokrmů, popř. i k osvětlování. Základními druhy tradičního t. jsou otevřené ohniště a pec. Budování t. v rohu jizby u stěny mezi jizbou a síní diagonálně ke svatému koutu se ustálilo ve vrcholném středověku, kdy se také ohniště a pec spojují v jeden celek; v mladší fázi, tj. v období pozdního středověku a raného novověku, se ohniště nalézá v síni (resp. v černé kuchyni), do níž také směřuje ústí pece, která nadále zůstává ve světnici. Významnou změnou v charakteru t. bylo zavedení výhřevných kachlových kamen do světnic rolnických usedlostí, k němuž docházelo městským vlivem nejspíše od 16. stol., v karpatské oblasti až v 19. stol., a to zdaleka ne obecně. Kamna se pak spojují ve světnici s pecí, nebo se tu staví na úkor pece, jež se stěhuje do jiné místnosti (sň, komora) nebo mimo dům. Kromě základního t. býval ve stěně světnice vedle pece výklenek zv. *krbeček*, který sloužil nejen ke svícení, ale také k ohřívání a přípravě jednoduchých jídel. – Nejmladším druhem tradičního t. je sporák s ohněm uzavřeným železnými pláty, plotnou k vaření. Sporáky se obecněji na venkově postupně zaváděly od 2. poloviny 19. stol., časem k plotně přibýla

i pečící trouba, přičemž pro pečení chleba sloužila i nadále pec. Jednotlivé druhy tradičního t. se v č. zemích vyskytovaly do poslední třetiny 20. stol. v různých kombinacích a vývojových stupních. V t. středověký vesnický dům.

Lit.: A. Plessingerová: *Vývoj topeniště, jeho využívání a význam ve slovenských obcích pod Javorníky*. SNM A H 17, 1963, s. 149–236; L. Skružný: *Příspěvek k třídění a chronologii slovanských otopných zařízení na území ČSSR*. PA 54, 1963, s. 234–265; V. Pražák: *Vývojové epochy a stupně topenišť v českém a slovenském lidovém obydlí*. ČL 53, 1966, s. 321–348. [jv]

topinambur viz okopaniny

toufaři viz habání

toulavá strofa viz strofa

továrna, budova nebo komplex budov sloužící k průmyslové výrobě zboží. Manufaktury byly nahrazeny továrnami, když výroba přešla od ruční ke strojové. Stroje v t. už nebyly poháněny vodní silou, ale parními stroji a elektřinou. Podle druhu průmyslu byly řešeny tovární budovy a haly. Vícepatrové budovy s dílnami sloužily pro lehký průmysl, nízkopodlažní tovární haly pro průmysl strojní, výrobu automobilů apod. Specifické tovární objekty sloužily pro průmysl hutní a slévárenský. S rozvojem jednotlivých druhů průmyslu se proměňovala i architektura továren. Zajímavým dokladem je kresebná a fotografická dokumentace továrních celků v sev. Čechách z 19. stol. Do areálu továren patřily i administrativní budovy a stavby úřednických a dělnických bytů. Stavba a provoz t. byl řízen řadou předpisů stavebních, hygienických a sociálních. Součástí t. jsou šatny, umývárny a stravovací místnosti pro zaměstnance. V 19. stol. se rozvinula specifická průmyslová architektura s typickým režným cihlovým zdívkem a vnější úpravou fasád. Pozůstatky této architektury patří k chráněnému průmyslovému dědictví.

Lit.: *Industriální architektura – nevyužitá dědictví*. Praha 1990; T. Šenberger: *Architektura industriálních staveb*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 15–22. [osk]

tovaryš, jedinec vyučený v určité profesi podle dobových zákonů. T. měl o vyučení předepsaný doklad, byl zapsán u cechu či živnostenského společenstva a pracoval za sjednanou mzdu v některé živnosti, manufaktuře či továrně (pokud nebyl na povinném vandru). Vandr byl předepsán v období cechovní politiky (do r. 1860)

s některými výjimkami. S vandrováním souvisely *herberky* (ubytovny), stravovací stanice a tovaryšské hospody. Někteří tovaryši využívali vandru k soustavnému vyhýbání se práci a žili z podpor a fechtování (žebřání). Vandry ustaly po 1. světové válce. Práva a povinnosti tovaryšů a mistrů k tovaryšům stanovovaly dobové zákony, nařízení a etiketní normy. Tovyariši měli nárok na tovaryšské cechy (do r. 1783) a poté na tovaryšské spolky, jež měly charakter podpůrný, ochranný, osvětový a vzdělávací. Od konce 18. stol. vydávaly domovské obce tovaryšům pracovní knížky, jež platily i jako doklad o vyučení a v některých státech jako pas (do r. 1914).

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnost XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; W. Krebs: *Alte Handwerksbräuche*. Basel 1933; V. Scheufler: *Rukodělná výroba*. In: *Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách II*. Praha 1980. [vsch]

tradice [z lat.] a) soubor představ o ustáleném chování a názorech pravidelně předávaných mezi generacemi v rámci určité skupiny nebo společenství. Aplikace těchto představ, chápaných jako pramen stávajících vzorů chování, je zdůvodňována opakovaným (úspěšným) použitím v minulosti a zajišťuje vědomí kontinuity na afektivní bázi. Termín je užíván ve shodných kontextech a pro stejný pojem v singuláru i plurálu. – T. bývá spojována s udržováním zvyků, morálky a tradiční kultury, je chápána jako kulturní vzor hodný následování, nemá však závazný charakter. Tvoří jakési pozadí pro očekávané chování. Lze rozlišit tradice ideové a třídní, rodinné nebo skupinové (vesnické, kmenové, státní) a další; b) předávání zpráv a slovesných výtorů memorováním, tj. orálně, bez použití písemných záznamů. Pojmu se pak užívá zpravidla ve spojení ústní či slovesná t., ale i lidová t., neboť souvisí především s lidovým prostředím a tzv. aliterárními společenstvími. – Ústní tradice, resp. ústně tradované texty a data, byly v 19. stol. považovány etnografy i folkloristy za téměř stejně hodnověrný zdroj informací jako psané prameny. Panovalo přesvědčení, že si generace předávají znění (často pracně memorovaná) v nezměněné podobě. Zdálo se, že v ústní t. existující data mohou být stejně stará jako nejstarší písemné záznamy v Evropě. Výzkumy folkloristů a pak i etnografů a etnologů tento předpoklad vyvrátili. Data uchovávaná v ústní t. a předávaná z generace na generaci podléhají četným změnám, způsobeným jednak lidským faktorem (osobními schopnostmi pamětníků či nositelů t.), jednak záměrnými

zásahy, které mají zdůvodnit, ospravedlnit nebo stabilizovat a upevnit stávající sociální, kulturní, ale i politickou situaci. Zejm. po 2. světové válce, kdy se začali ústní t. více zabývat kulturní a sociální antropologové, se ukázalo, že tradované texty jsou upravovány, doplňovány a falšovány podle okamžitých potřeb skupiny, která se považuje za nositele t. Analýza textů a dobové kulturní a sociální situace prokázala, že skladby jsou vždy v souladu s dobovým ekonomickým a sociálním kontextem a že s jeho změnou se mění i jejich obsah či význam (výklad). C. Lévi-Strauss (nar. 1908) ukázal na příkladu folkloru ze severozápad. pobřeží Severní Ameriky, jak je význam i obsah ústně tradovaných textů obměňován v okamžiku kulturního kontaktu obou skupin. – Přeneseně označuje termín t. také opakovanou, obvyklou míru úrovně, často i vřelost apod. Bývá užíván jako synonymum kontinuity. V právní oblasti označuje odevzdání věci zpravidla s následným převodem vlastnického práva.

Lit.: B. Václavěk: *Písemnictví a lidová tradice*. Praha 1938; C. Lévi-Strauss: *Myslení přírodních národů*. Praha 1971; O. Nahodil: *Menschliche Kultur und Tradition. Kulturanthropologische Orientierungen*. Aschaffenburg 1971; A. Pranda (ed.): *Premeny ľudových tradícií v súčasnosti*. Bratislava 1978; E. Shils: *Tradition*. London 1981; M. Leščák – O. Sirovátka: *Folklór a folkloristika*. Bratislava 1982; I. Vansina: *Oral Tradition as History*. Madison 1985. [jkt]

tradiční lidové umění, pojem obvykle označující všechny výtvarné projevy vyskytující se v lidovém, ponejvíce vesnickém prostředí, bez ohledu na to, zda jsou tyto projevy vskutku lidového původu a zda jsou vskutku umělecké. Novodobý obsah tohoto pojmu je vlastně vědeckou abstrakcí. Jako náhrady za pojem t. l. u. se užívá neohraničených a většinou méně vhodných pojmů jako lidový výtvarný projev, lidové výtvarnictví, lidová (výtvarná) tvorba, lidová (umělecká) tvořivost apod., a to s různým obsahem a významem. V literatuře meziválečného období fungoval také pojem *selské umění*, který vznikl nevhodným překladem z něm. *Bauernkunst*, což znamená spíš rolnické umění, protože selský stav nebyl tvůrcem žádného osobitého umění, nýbrž konzumentem umění rolnického lidu a umění venkovských a městských řemeslníků. Ze zřetele geneze je výhodné rozlišovat dvě základní kategorie: t. l. u. a zlidovělé umění. T. l. u. lze ve shodě se strukturalisty chápat jako aktivní výtvarné vyjadřování širokých lidových vrstev. Zjednodušeně je možno říci, že je v něm ztotožněn producent s konzumentem, že lidový tvůrce je

realizuje pro sebe a své blízké okolí, a to ve starších fázích převážně z mimouměleckých a mimoestetických pohnutek pro věrské a obřadní účely. V dalším vývoji nabývají estetické zřetele na významu a v období vrcholného rozkvětu t. l. u. převažují už nad všemi ostatními funkcemi. Zatímco některé staré projevy obřadního a obyčejového umění, jako např. primitivní plastiky z těsta či sýra, docela zanikly, jiná odvětví t. l. u. nabylo reprezentativního charakteru (výšivka, kraslice, nástěnná malba aj.). V průběhu historického vývoje se část t. l. u. do vysoké míry zprofesionalizovala tím, že přecházela do rukou specialistů a stala se jedním z významných nebo dokonce hlavních zdrojů jejich obživy.

Lit.: A. Riegl: *Volkskunst, Hausfleiß und Hausindustrie*. Berlin 1894; A. Haberlandt: *Begriff und Wesen der Volkskunst*. Jahrbuch für historische Volkskunde 2, 1926, s. 20–32; K. Šourek: *Pokus o nový výklad lidového umění*. ČL 1, 1946, s. 42–44; R. Wildhaber: *Zur Begriffsbestimmung der Volkskunst*. In: *Volksüberlieferung*. Göttingen 1968, s. 473–478; G. Domanovszky: *Volkskunst und Tradition*. AE ASH 21, 1972, s. 73–93; R. Jeřábek: *Lidové umění a výtvarná kultura lidu. Pojmoslovné úvahy*. SN 26, 1978, s. 405–414; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Pokus o systematizaci lidového a zlidovělého umění*. UŘ 1989, č. 2, s. 7–11; R. Jeřábek: *Eine Dichotomie: Volkskunst und volkstümliche Kunst*. JVK NF 15, 1992, s. 105–115; ELKS I, s. 318–319. [rj]

tradiční zemědělství, historicky chápané rolnictví v období základní soběstačnosti hospodářských zemědělských jednotek (venkovských selských a chalupnických usedlostí) před všeobecným zánikem využívání převážně fyzické práce lidí a zvířat. Zabývalo se zejm. pěstováním kulturních rostlin a chovem hospodářských zvířat v době před hromadným rozšířením zemědělských strojů (secí stroje, mlátičky, řezačky, šrotovničky aj.), s minimálním využíváním průmyslových hnojiv a agrochemikálií (včetně prostředků k ochraně kultur před škůdci a nemocemi), veterinární péče, konzervace a úpravy krmiv a produktů, bez energií (paliv, pohonných hmot, elektrické energie) získávaných ze zdrojů mimo zemědělský závod. Postupně docházelo k omezení až ztrátě převážně samostatné zemědělské funkce t. z. a k všeobecnému rozšíření zemědělské výroby především pro směnu (trh, obchod, potravinářský a zemědělský průmysl). Nedílnou součástí t. z. byly obyčejové praktiky spojené s pověrami, jež měly zajistit úrodu a ochránit dobytek před nemocemi. – T. z. ve střední Evropě spadá do období trojhonné soustavy hospodaření

(úhorových soustav) a počátků šíření intenzivnější soustavy střídavého hospodářství. Hlavní skupinou plodin v t. z. byly obilniny. Se změnami soustav hospodaření jejich význam v některých krajích a specializovaných závodech poklesl (např. chov dobytka v horských oblastech, v zelinářských, chmelařských, vinařských závodech). Na území býv. Československa t. z. v 1. polovině 20. stol. rychle ustupovalo a zaniklo v 50.–60. letech 20. stol. v souvislosti se všeobecným vývojem odvětví. Obdobně se vyvíjelo zemědělství v sousedních zemích (Německo, Rakousko, Maďarsko) i v některých dalších oblastech Evropy. – Počátky hromadné změny soustavy hospodaření t. z. v č. zemích, promítající se do všech dalších oblastí zemědělství, souvisely zvl. se šířením pěstování píce (jetel, vojtěška, trávy), rozšířením pěstování okopanin (brambory, cukrovka), celoročním ustájením a krmením zvl. skotu a současným úbytkem ploch úhoru. Částečně se uplatňovalo i zušlechťování hlavních druhů pěstovaných plodin (krajové vyšlechtěné odrůdy) a hospodářských zvířat (domácí krajová plemena, importy, křížení). – T. z. využívalo k vykonávání fyzické práce téměř výlučně svalovou energii lidskou a zvířecí. Ostatní zdroje energie se používaly jen zcela výjimečně při zpracování produktů, popř. přepravě produktů a potřeb (mlýny, plavení dřeva, sušárny). V č. zemích až do poloviny 20. stol. převládala svalová energie tažných zvířat nad energií dodávanou motory a velká část fyzické práce byla vykonávána lidmi, tj. členy hospodářovy rodiny včetně dětí, čeledě, námezdních sil apod. Při hodnocení výkonnosti fyzické lidské a zvířecí práce se v 1. polovině 20. stol. ve střední Evropě počítalo s těmito hodnotami: 1 den mužský = 0,75 dne ženského, 0,25 dne dětského, při jiných pracích 1 den mužský byl roven 1 dni ženskému, 2 dnům dětským apod. Dojička byla schopna dojit 10–12 krav, dojič 12–15 i více krav; tažná jednotka (TJ) = 1 kůň = 2 voli = 5 krav, nebo v jiném případě 1 vůl = 0,67, 1 kráva = 0,33 koně. Při práci středně silného pracovníka (60–80 kg) se za 8–12 hodin počítalo s výkonem asi 1/12–1/7 koně (v tahu); na rozhození hnoje na 1 ha jeden pracovník potřeboval 20–32 hodin, na orbu 1 ha do hloubky 18–29 cm párem koní a jedním oračem bylo třeba asi 10,4–18,2 h atd. 1930 bylo v č. zemích asi 315 000 koní tříletých a starších, 129 000 volů a býků k tahu a 849 000 tažných krav. – K hromadnému pronikání zemědělských strojů do t. z. došlo v 2. polovině 19. stol. Po rozšíření novodobých pluhů (ruchadlo 1827), zdokonaleného polního nářadí a nářadí k čištění osiva se rozšířily hl. mlátičky (ruč-

ní, žentourové, parní, motorové), řezačky píce, potažní secí a žací stroje, různé typy žentourů a parní lokomobily. Užívání pracovních zemědělských strojů a pohonných jednotek (lokomobil) znamenalo úsporu pracovních sil a zvýšení produktivity práce. Řádkové secí stroje s rozšířením pěstování brambor a cukrovky, pěstování pícnin na orné půdě aj. měnily technologii i intenzitu zemědělské výroby. Nastupovaly nové způsoby pěstování jednotlivých druhů nebo skupin plodin i krmení a ošetřování hospodářských zvířat (místo ošetřování rostlin ručním nářadím využívání nářadí potažního, místo pracovní náročného pěstování chmele na tyčích výhodnější pěstování na drátěných konstrukcích, sečení obilí a pícnin kosou nahradilo sečení potažními stroji, vykopávání brambor motykou vyorávání rádlů a potažními vyorávači, ruční dobývání cukrovky potažní podrývání podrývačky, ruční řezání píce na stolicích řezání píce na kolových nebo bubnových řezačkách atd.).

Rozšíření některých zemědělských strojů v č. zemích v 1. polovině 20. století:

zemědělský stroj	1902	1930	1947
secí stroje	63 986	184 235	246 857
žací stroje (obilní, travní)	10 789	157 121	239 416
mlátičky	232 121	336 912	269 589
řezačky	400 645	590 456	628 731
parní oračky a motorové pluhy	363	467	434
parní lokomobily	11 603	3 018	2 299
traktory	–	2 612	13 017
žentoury	?	159 358	10 401
zemědělské vozy	?	?	871 975
odstředivky na mléko	2 239	329 503	222 489

– Vyšší intenzita výroby a větší sklizně umožňovaly chovat více hospodářských zvířat (přestavby chlévů, speciální stavby pro chovy) a vyžadovaly více skladovacích prostorů (stodoly, kůlny, sklepy). Docházelo k přestavbám a modernizaci větších nebo velkých zemědělských usedlostí, provozních i obytných objektů. Vybavení jednotlivých hospodářství mrtvým i živým inventářem bylo značně rozdílné podle velikosti zemědělských závodů, jejich zaměření a intenzity výroby. V č. zemích zcela převa-

žovala menší hospodářství. Podle šetření zemědělských závodů 1930 mělo 72,8 % hospodářství výměru pozemků menší než 5 ha (tj. pod 17,4 korce nebo 21,1 měřice při průměrné výměře této velikostní kategorie 1,69 ha), 13,4 % hospodářství v rozmezí 5–10 ha a 8,8 % hospodářství výměru v rozmezí 10–20 ha (průměrná výměra 14,2 ha). V kategorii velkých selských statků (20–50 ha) byla průměrná výměra necelých 28 ha. Při přestavbách a adaptacích hospodářských a obytných objektů se v různé míře propojovaly tradiční prvky s novými potřebami i přístupy (dispozice usedlosti, materiál, stavební a architektonické řešení). – Změny v tradiční zemědělské výrobě a v tradičním způsobu života na vesnici ovlivnila v 1. polovině 20. stol. velmi výrazně elektrifikace (elektromotory, světlo). 1930 byl rozvod elektřiny v č. zemích ve více než 29 % zemědělských závodů a 1949 již asi v 80 %. V krátké době byla pak elektrická energie dostupná ve všech osadách venkovských oblastí. Pomaleji se šířilo zavádění vodovodů. 1930 mělo jen málo přes 10 % zemědělských usedlostí k dispozici vodu z vodovodů (napájení, kuchyně). Od 2. poloviny 19. stol. se v některých krajích významně měnilo i hospodaření s vodou na polích a lukách (odvodňování, drenáže, zavlažování). – V období t. z. byla pravidelně značně napjatá a během roku nevyrovnaná krmná bilance. Při nízkých hektarových výnosech hlavních plodin v 19. a v 1. polovině 20. stol. docházelo obvykle, i při určitém nadbytku bílkovinných krmiv v letním období, k velkému nedostatku krmiv v zimě (kolísání dojivosti, ztráty na hmotnosti zvířat). Potřebné zvýšení výnosů bylo možno docílit především zvýšením přísunem živin, jmenovitě dusíkatých hnojiv. Ve 20.–30. letech 20. stol. hlavním zdrojem dusíku pro pěstované plodiny byla statková hnojiva (hnůj, močůvka apod.), jejichž výrobu v t. z. do značné míry limitovala použitá soustava hospodaření (počty chovaných zvířat). Zemědělská půda dostávala v č. zemích v těchto letech stěží 1/20 dusíku v průmyslových hnojivech ve srovnání s hnojivy statkovými. Teprve výrobou průmyslových dusíkatých hnojiv, zvl. na bázi vzdušného dusíku, došlo k potřebnému zvýšení dávek dusíkatých hnojiv a tak k možnosti zvýšení výnosů hlavních plodin, zlepšení bilance krmiv i užitkovosti zvířat. Výroba statkových hnojiv i přísun průmyslových hnojiv byly ovlivňovány mnoha faktory, v neposlední řadě světovými válkami, hospodářskou krizí ve 30. letech 20. stol. a možnostmi jednotlivých zemědělských závodů. – Ochrana pěstovaných rostlin před škodami způsobovanými nemocemi, škůdci a plevelem

byla v t. z. velmi jednoduchá a až na sběr škůdců a ničení plevelů (pletí, orba, osevní postupy) málo účinná. Od konce 18. stol. a během 19. stol. se začaly pozvolna uplatňovat poznatky přírodních věd a některé chemické látky (hniloba brambor ve 40. letech 19. stol., moření osiva, napadení révy peronosporou, padlím a révokazem v 80. a 90. letech 19. stol., chmele peronosporou ve 20. letech 20. stol. aj.). Od 2. poloviny 19. stol. se postupně s rozvojem fytopatologie začala vytvářet rostlinno-lékařská služba. – Základní zdravotní a hygienickou péči při chovech hospodářských zvířat v t. z. vykonávali chovatelé využíváním lidových způsobů léčení (ovčáci, podkováři, kuršmídi, pohodní, rasi, miškáři, nunváři). Vojenské zvěrolékaře vychovávaly veterinární školy ve Vídni (1767), v Budapešti (1786) a civilní ve Lvově (1881). Vysokoškolské studium veterinárního lékařství v č. zemích bylo vybudováno až po vzniku Československa. – Lesy v menších zemědělských hospodářstvích v době t. z. poskytovaly palivové a stavební dříví, dřevo pro další potřeby v hospodářství (ploty, ohrady, kolí pro vinice, tyče pro chmelnice, v některých oblastech krmivo, stelivo a popř. pastvu (vyžínání, sušení, hrabanka). Zvláštní význam a postavení měly rozsáhlé lesy světských a církevních velkostatků. Od 18. stol. vzrůstal státní zájem na zlepšení stavu a trvalém zachování lesů. Největším držitelem lesů po 1. světové válce se v č. zemích staly Státní lesy a statky. Po r. 1918 se dále zvyšoval dozor nad řádným hospodařením v lesích (zemská a okresní inspekce, státní péče o lesy). Podíl lesní půdy na celkové výměře obhospodařované půdy jednotlivých usedlostí byl velmi rozdílný podle oblastí i velikosti zemědělských závodů. V lesnatých regionech se rolníci pravidelně podíleli na pracích ve státních a panských lesích (těžba, přibližování, doprava, obnova, probírky) a lépe tak využívali vlastní potahy i pracovní síly. – T. z. bylo založeno převážně na místních dlouhodobých zkušenostech předávaných z generace na generaci (empirie). Zkušeností z jiných oblastí bylo možno využívat jen velmi opatrně po jejich vyzkoušení v omezeném rozsahu při respektování místních, především půdních a klimatických podmínek. Poznatky přírodovědného, technického a organizačního typu se začaly snáze uplatňovat až s rozvojem všeobecného vzdělání, ale zvl. s rozvojem zemědělského školství a osvěty (hospodářské a speciální spolky ovocnické, vinařské, ovčácké aj.). Poznatky z jiných oborů a zkušenosti z jiných oblastí bylo třeba upravovat pro nové konkrétní místní podmínky. Případné nedostatky a chyby v technologiích, zásahy do vzájem-

ně provázané soustavy hospodaření, zařazení nových plodin, odrůd, plemen apod. se vzhledem k biologickému charakteru t. z. a dlouhodobému cyklu zemědělské výroby projevovaly zákonitě po několik let (ztráty v dalších obdobích, přirozený konzervatismus zemědělských soustav). – Ústup t. z. nastal nástupem střídavé soustavy hospodaření (v č. zemích koncem 18. stol.) a k jeho zániku došlo začátkem 2. poloviny 20. stol. Hlavní změny se uskutečnily ve vybavení zemědělství energií, rozšířením mobilních pracovních strojů a traktorů, ve využívání vědeckých poznatků, oddělením bydlení od zemědělských provozů a vytvářením provozních celků a organizačních struktur optimalizujících využívání všech činitelů podílejících se na zemědělské výrobě. S t. z. se měnil a zanikl i určitý způsob života včetně způsobu práce, stravování, bydlení, odívání a vztahů ve venkovských komunitách. Změnil se vzhled vesnic i krajiny, změnil se zvuk, vůně a pachy na vesnici a v zemědělské krajině. Z t. z. se zachovaly jen některé modifikované technologie, místy některé obyčeje a prvky venkovského stravování. V t. agrární obyčeje.

Lit.: F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933; M. Karel: *Zemědělství*. In: Plzeňsko II. Praha 1938; F. Lom: *Organizace zemědělského podniku před rokem 1848*. Brno 1948; K. Krofta: *Dějiny selského stavu*. Praha 1949; L. Kunz: *Staré zemědělství na Valašsku. Materiálové příspěvky z Nového Hrozenkova*. Val. 4, 1955, s. 14–23; 5, 1956, s. 6–21; J. Kramář: *Zemědělská práce za rok 1817 a její cena*. *Agrikultura* 2, 1963, s. 203–207; F. Kutnar: *Malé dějiny brambor*. Havlíčkův Brod 1963, 2. vyd. 2005; V. Šmelhaus: *Historické pojetí biologických výrob*. *Agrikultura* 3, 1964, s. 243–261; J. Štátný: *Tradiční zemědělství v oblasti vodního díla Orlik*. AUC, PhI 1 StE 1, 1972, s. 55–86; F. Šach: *Vývoj slovanských oradel se zvláštním zřetelem k vynálezu ruchaďla*. In: *Vývoj mechanizace zpracování půdy a setí*. Praha 1977, s. 109–125; Z. Tempír: *Zemědělství. Studie o technice v českých zemích 1800–1918*, 1, 1983, s. 29–89; 2, 1984, s. 9–78; 1918–1945, 6, 1995, s. 845–894; 1945–1992; RNTM 151, 1997, s. 148–159; J. Křivka: *Zadlužení poddanského zemědělství na roudnickém panství v 18. století*. *Rozpravy ČSAV SV* 96, 1986, sešit 2; J. Jančář: *Tradiční způsoby zemědělského hospodaření na Slovácku*. Strážnice 1987; V. Vondruška: *Základní rysy zemědělské výroby v Čechách v letech 1781–1848*. *Hospodářské dějiny* 17, 1989, s. 7–64; J. a L. Petráňovi: *Rolník v evropské tradiční kultuře*. Praha 2000. [zt]

tradiční židovská kultura, kultura etnika hlásícího se k principům židovského náboženství, judaismu. Jeho základem je víra

v jednoho Boha, který při zjevení na hoře Sinaj dal židovskému lidu *Desatero přikázání*. Všechny hlavní postuláty judaismu jsou obsaženy v *tóře* (hebr. učení, zákon, návod). Věřící Žid se řídí přikázáními *micvot* předepsanými tórou. Tóra předpisovala 613 *micvot*, které jsou souhrnem náboženských a etických pravidel. Zdůrazňují lásku k lidem, pokoru, dobročinnost, potlačení sobectví a zla. – V Čechách a na Moravě žili Židé společně s ostatními obyvateli celé tisíciletí. Jejich postavení se v různých dobách měnilo, prožívali období klidu a prosperity i ničení a zabavování majetku. – První Židé, kteří se usazovali v Praze a v dalších městech Čech a Moravy, bydleli v počátcích v ohrazených samostatných dvorcích nebo sídlišťích, jež založili svobodně, s povolením panovníka na místech, která si vybrali. Teprve ve 13.–18. stol. byli přinuceni žít v uzavřených etnických celcích, s výjimkou některých povolání, jako byli lékaři, bankéři, podnikatelé, umělci. Tam, kde žilo jen několik židovských rodin, byli rozptýleni mezi ostatním obyvatelstvem, ale většinou jim byla vykázána některá ulice. *Židovská ulice* byla nejběžnějším typem usídlení. Židovským ulicím nebo čtvrtím se říkalo nejčastěji *V Židech*. Název *ghetto* se ujal až od 16. stol. Největším ghettem v č. zemích bylo pražské Židovské Město (později pražská čtvrť Josefov), ale řada českých a moravských měst měla svá ghetta, většinou uvnitř hradeb, na okraji měst. Protože se ghetta těsnila přelidněna na malém prostoru, stavěly se i nástavby a vícepatrové domy městského charakteru. Nejdůležitější budovou ghetta byla synagoga, kde bývala umístěna i škola (*cheder*), někdy i rituální lázeň (*mikve*). Větší města měla rabínský dům a obecní dům, židovskou radnici. Sociálním účelem sloužil špitál a sirotčinec, v místě byla pekárna *macesš*, ubytovací hostinec, masné krámy, spojené někde s jatkami, strážnice pro ponocného, obecní vězení. Duchovním centrem ghetta byla synagoga, hospodářský ruch se soustřeďoval kolem tržiště. Součástí každé židovské obce byl hřbitov uvnitř města, od r. 1787 však musel být umístěn mimo hradby. Ghetta musela být od ostatních částí města oddělena zdí, v níž byly brány a branky, které se na noc zavíraly. O křesťanských i židovských svátcích, v neděli a o šabat nesměli Židé z ghetta vycházet. Židy měla hranice teoreticky chránit. Ochrana jim byla opakovaně stvrzována panovníckými privilegii a za podmínek, které křesťané židům určili, jim měla pomáhat udržovat nerušený náboženský a soukromý život. Židovské obce byly po stránce právní a správní odděleny a spravovaly se autonomně orgány zv. *kehily*. – Židovská rodina měla v úctě rod a jeho

zachování a kolem narození dítěte byla řada pravidel, *micvot*. Osmý den po narození chlapce se přistoupilo k obřadu obřízky *mila*. Chlapec při tomto obřadu, jehož součástí je operativní odstranění předkožky, uzavřel *Abrahámovu smlouvu*. Obřad se konal v synagoze nebo v soukromé místnosti v porodnici nebo nemocnici. Obřízku prováděl odborník *mohel*, rituál byl provázen modlitbami a tradičními úkony. Dvousadlové obřízkové křeslo bylo určeno pro kmotra s dítětem a jeho druhá část symbolicky pro proroka Eliáše. Obřízkový nůž byl oboustranně broušený, flakon s dezinfekcí a další předměty byly zpravidla stříbrné. Při obřadu obdržel chlapec hebrejské jméno. Provedení *mila* se zaznamenávalo v obřízkových knihách, obdobě křesťanských matrik. Obřízka byla jedním z nejdůležitějších symbolů smlouvy mezi Hospodinem a Izraelem. Při narození dítěte věnovala rodina synagoze vyšívaný povijan, který se potom používal při bohoslužbách k ovínování svitku tóry. Povijany byly vyšívány rostlinnými a geometrickými ornamenty a doplňovány vyšívanými hebrejskými texty a rokem narození dítěte. – Židovské dívky dostávaly jméno veřejným vyhlášením v synagoze, když byl jejich otec vyvolán k šabatovému čtení z tóry. – Podobnou úlohu, jako má u křesťanů biřmování a konfirmace, má u židů *bar micva*. Tato slavnost ve 13 letech u chlapců a ve 12 letech u dívek stvrzovala, že chlapec nebo dívka se stali dospělými. Dospělým byl chlapec prohlášen v synagoze první sobotu po třináctých narozeninách. Byl poctěn předčítáním z tóry a z knihy proroků (*haftara*). Po bohoslužbách pořádala rodina na chlapcovu počest hostinu a oslavenec dostával dary. Dívky při obřadu *bar micva* (dcera povinnosti) pronesly obvykle v synagoze přednášku na téma z tóry. Jako dary dostávaly knihy, šabatové svícny a jiné předměty do domácnosti. – Další rodinnou událostí byla svatba (*kidušim*). Svatbě předcházelo sepsání svatební smlouvy, kde byly uvedeny vzájemné závazky a práva manželů. Tyto písemné smlouvy byly často zdobeny barevnými kresbami s rostlinnými a geometrickými motivy. Dny před svatbou měly být věnovány duchovní přípravě na životní změnu. Před obřadem se snoubenci měli očistit v rituální lázni (*mikve*) a držet půst. Svatby se nesměly konat o šabat a svátcích a tři týdny před *Tiša beav* (přípomínky zničení prvního a druhého chrámu jeruzalémského a dalších tragických událostí židovských dějin). Vlastní svatba se konala pod svatebním baldachýnem (*chupa*), který je symbolem budoucího domova. Nevěstu i ženicha přivedly oddělené průvody. Nevěsta sedmkrát obešla ženicha, ženich

jí navlékl prsten a tím byli zasnoubeni. Před vlastním sňatkem se veřejně předčítala svatební smlouva. Na závěr ženich rozbil sklenici jako připomínku na zničení chrámu a při hostině předčítal kázání na téma z bible či talmudu. Hostinu slaví mužská a ženská část hostů odděleně. Ke svatbě patřily slavnostní krojové součástky, čepce a pasy. Střepy se uchovávaly v ozdobné pokrývce pro štěstí. Manželství mohlo být rozvedeno, když selhaly všechny možnosti dohody. Rozvod povoloval rabínský soud a manžel byl povinen vydat ženě rozvodový list (*get*). Židovské manželské právo znalo také *levirátní* manželství, podle něhož byl bratr zemřelého povinen oženit se s bezdětnou vdovou, pokud ona souhlasila. – O péči o nemocné a poslední věci člověka se v židovské obci starala zvláštní instituce, bratrstvo, zv. *chevra kadiša* (z aramej. svaté bratrstvo). Funkce v tomto bratrstvu byla pokládána za nejvyšší povinnost vůči bližním a členství v bratrstvu bylo významným. Členové bratrstva pomáhali nemocnému snášet jeho strádání, bděli na modlitbách u umírajícího. Když došlo k úmrtí, postarali se o rituální očistění mrtvého a podíleli se na přípravách pohřbu. Doprovázeli nebožtíka ke hrobu a účastnili se obřadů. Bratrstva se starala o hřbitovy. Bratrstva měla svá pravidla od 16. stol.; jejich autorem byl pražský rabi Jehuda Löw ben Becabel. Bratrstvo svolávalo každým rokem výroční schůzi, na níž volilo nové členy. Po schůzi následovala hostina, ke které sloužily speciální skleněné a keramické džbány s výjev z činnosti bratrstva a s odpovídajícími hebrejskými nápisy. – Vlastní pohřeb se konal v den úmrtí nebo o den později na židovském hřbitově. Důvodem odkladu byl šabat nebo jiný svátek. Mrtvý byl oblečen do bílého rubáše a dospělý muž do *talitu* (modlitebního šálu). K hrobu byl donesen na marách. Pův. byl mrtvý pochováván bez rakve, později se užívalo prosté dřevěné rakve, do níž se dávala hrst země z biblické krajiny. Nedávaly se žádné šperky ani květiny. Nad rakví byla pronesena chvála na zemřelého a přítomní házeli na rakev po třech lopatkách hlíny. Obřad končil modlitbou za zemřelého, *kadiš*. Smutek po zemřelém měl svá pravidla. Nejbližší příbuzní drželi týden přísný smutek, třicet dní po pohřbu mírnější smutek, smutek za rodiče se držel celý rok. Syn zemřelého byl povinen odříkávat *kadiš* sirotků veřejně po 11 měsíců, později vždy na výroční den úmrtí. Pomník na hrobě se vztyčoval obvykle po roce. Místo květin se na židovské hroby dávají při návštěvách kamínky. Náhrobky na židovských hřbitovech byly kamenné, byla na nich jména pohřbených

psaná hebrejsky a zdobený byly rostlinnými a geometrickými ornamenty a někdy do nich byly vytesány symboly povolání zesnulého nebo symbol jeho jména. – Židovská domácnost dodržovala pravidla judaistického náboženství, podle těchto pravidel žila a hospodařila, dodržovala rituály vyžadované pro svěcení šabatů a židovských svátků. Základem náboženského vybavení domácnosti byla náboženská literatura, modlitební knihy a předměty pro domácí pobožnosti, jako byly šabatové svícný, osmiramenný svícen, poháry, kořenky, pokrývky na přikrytí macesů a *barchesu*. Dále do vybavení domácnosti patřila *mezuzá*, malá ozdobná schránka ze dřeva, stříbra nebo keramiky umístěná na dřevu nebo dveřích, ve které byl uložen pergamenový svitek s biblickými verši. Zbožní Židé tuto schránku při příchodu do domu líbali. Židovské domácnosti byly vyzdobeny tabulkami *mizrach*, které byly zavěšovány na stěně směřující na východ k Jeruzalému. Některé byly vystřihované, jiné malované a kolorované. Hlavními výzdobnými motivy byly rostlinné a geometrické tvary, stylizované podoby zvířat, biblické texty. – V tradičních židovských domácnostech se připravovala *košer* strava. Ta spočívala v tom, že pro jídlo byly vhodné ryby, které mají šupiny, hovězí maso, vysoká zvěř, ovce, kozy, domácí drůbež. Naopak zakázáno bylo vepřové maso, koňské a oslí maso, maso z dravých ptáků, plazů a měkkýšů. Maso muselo pocházet z rituální porážky. Tu měl na starosti *šochet*, řezník, který za dozoru rabína porázel dobytek a drůbež podle rituálních předpisů. Spočívaly ve způsobu zbavení poráženého zvířete krve. Macesy (nekvašený chléb) používané v židovských domácnostech byly připomínkou tradice, že Židé při útěku z Egypta se živili plackami z nekvašeného chlebového těsta. – V tradiční židovské kuchyni bylo přísně odděleno nádobí používané pro přípravu, předkládání a stolování masitých a mléčných pokrmů. Speciální nádoby a mísy sloužily k předkládání jídla na některé svátky, např. mísy *seder*, cínové talíře zdobené hebrejskými nápisy. Na výrobu macesů se používal speciální váleček s ostny, na sváteční pečivo formy se symboly šesticípé hvězdy, hroznu apod. Významné místo mezi domácími předměty zaujímaly kořenky, v zámožnějších rodinách zhotovené ze stříbra ve tvaru věžiček, květin, ryb apod. – Na rozdíl od křesťanů, jejichž dnem odpočinku je neděle, a muslimů, kteří mají sváteční den v pátek, židovským dnem odpočinku je sobota, *šabat*. Sváteční den začíná už v předvečer v pátek po západu slunce a končí v sobotu po východu hvězd. Dodržováním šabatů si Židé připomínali,

že Bůh požehnal sedmý den na konci týdne stvoření a stanovil, aby tento den byl svěcen. Dodržování šabatů je nejvyšší micva (povinnost). V ten den je zakázána práce, nesmělo se zacházet s ohněm, penězi, vařit a péct, šít a zašívát, psát, hrát na hudební nástroje, celkem bylo o šabat zakázáno 39 činností. Jídlo a pití pro šabat bylo připraveno předem, šabat byl svátkem modliteb v synagoze, dnem domácí hostiny a rodinné pohody. V některých zámožnějších židovských domácnostech vykonával potřebné práce o šabat člověk nežidovského vyznání (*šabesgoj*). Šabat byl v pátek večer po západu slunce zahájen slavnostním zapálením svíček, což bylo čestnou povinností žen. Modlitba za blaho rodiny a požehnání vína (*kiduš*) otcem rodiny před večerním jídlem a po ranní bohoslužbě patřily k slavnostním chvílím. Na svátečně prostřeném stole byly položeny barchesy neboli *chaly*, přikryté slavnostní vyšivanou pokrývkou. Otec nakrojil chalu a podal po kousku všem přítomným. Dalšími chody byla polévka a jídlo z ryb. V sobotu ráno po návratu ze synagogy následovalo první sobotní jídlo (stolovalo se celkem třikrát). Patřila k němu krásně upletená, do zlatova upečená chala. V polodni se pójídala studená ryba, kuřecí polévka, *šoulet* (hrách a kroupy s husím masem omaštěné husím sádlem), jídlo, které se pomalu dusilo na ohni po celou noc nebo se nosilo ze společné ohřívárny u pekaře. Poslední sobotní jídlo sestávalo obvykle ze studeného masa nebo ryby a zákusku. Svátek šabatů končil obřadem *havdala*, kdy matka pronesla modlitbu na *šastnou cestu* a zhasila ve víně zapálené zvláštní spletené svíčky z včelího vosku, které patřily právě k tomuto obřadu. Všichni přítomní přičichli ke kořence naplněné vonnou směsí koření a tím oslava šabatů končila. – Židovský kalendář je založen na lunárním cyklu. Každý z měsíců počíná novoluním a trvá přibližně po dobu oběhu měsíce kolem země. Lunární rok je zhruba o 11 dní kratší než solární rok, proto se jednou za 3–4 léta přidává navíc 13. měsíc. Židovský náboženský rok začíná prvním dnem sedmého měsíce, *tišri*. Židovské svátky, slavnosti a půsty tvoří složitý celek. Dělí se do dvou skupin: na svátky uváděné v tóře a na náboženské slavnosti a půsty zavedené v pozdějších obdobích. – Dvoudenní svátek Nového roku *Roš hašana* se slaví 1. a 2. tišri, to znamená mezi 6. 9. a 4. 10. Byl zahajován při bohoslužbě troubením na *šofar* (hudební nástroj z rohu rituálně čistého zvířete). Troubení mělo být pobídkou ke zpytování svědomí a připomínkou smlouvy, kterou Izrael uzavřel s Hospodinem na hoře Sinaj. Oslava Nového roku začínala po západu slunce

zažehnutím svícnů a modlitbou za blaho všech. Na stole byl připraven pohár kiduš, láhev s vínem a dva bochníky chaly. Na prostřeném stole byla i miska s medem, symbolem sladkého žití v novém roce. Po požehnutí se jedly plátky chleba a jablek namáčené v medu. Mezi jídly nesmělo být nic hořkého a kyselého. Po svátku Nového roku následovalo období pokání, které završil Den smíření *Jom kipur*, nejzávažnější svátek židovského náboženského roku. Byl to den půstu, v ten den se nepracovalo a věřící měli prosit o odpuštění bližní, jimž ublížili. Nový rok i Den smíření byly ve znamení bílé barvy, barvy pokání. Tyto dva svátky byly nazývány Vysoké svátky. – Poutními svátky byly *pesach*, *šavuot* a *sukot* (Pod zelenou). Všechny byly spojeny s úrodou a byly to svátky radostné. *Pesach* se slavil osm dní v březnu nebo dubnu od 15. do 22. dne měsíce *nisan*, časově tedy spadal do doby křesťanských velikonočních svátků. Byl oslavou zrození Izraele, vysvobozením z egyptského otroctví. Spojen byl i s požíváním macesů. Součástí *pesachu* byla slavnostní rodinná hostina se symbolickými pokrmy. Před svátkem se domácnost pečlivě uklízela a první sváteční večere *seder* se účastnili všichni členové rodiny zblízka i zdáli. Pro osamělé pořádala večeri náboženská obec. Sváteční stůl byl prostřen nádobím *jontivig* a uprostřed stolu stála sederová mísa a velký pohár, symbolicky určený pro proroka Eliáše. Večeri předsedal stařešina rodu, mnohdy v tradičním bílém oblečení. Ten sestavoval sederovou mísu, kde musely být tři macesy, zabalené ve vyšivaném ubrousku, dále pečená jehněčí kost, natvrdo vařené vejce a hořké byliny, namáčené do sladké směsi hrozinek, skořice, strouhaných jablek a vína (*charoset*). Jídla pro sváteční tabuli byla připravována z macesů a macesové mouky. K jídlům patřily *macesloš*, *grimslech* a macesové knedlíčky. – *Šavuot*, další z poutních svátků, se slavil sedm týdnů po *pesachu* v 2. polovině května. Jedla se tradiční mléčná jídla jako *kreplach*, *borek*, tvarohové *blincesy*, tvarohové *niše*. – Do druhé kategorie svátků patřily mimo jiné dva nejveselejší, *chanuka* a *purim*. *Chanuka*, svátek zasvěcení či světel, se slavil osm dní koncem listopadu a počátkem prosince. Byl upomínkou na osvobození Jeruzaléma 164 př. n. l. Součástí svátku bylo postupné zapalování osmiramenného svícnu zv. *chanukija*. O tomto svátku se hrají společenské hry, zvl. *dreidl* (krychlička, točící se na vlastní ose s hebrejskými písmeny, která dávají dohromady akrostich). Děti dostávají od rodičů dárky. O svátku *chanuka* se připravují tradiční jídla. Laktes jsou placky z mouky s přídavkem strouhaného sýra

nebo brambor, smažené na oleji. Pro děti je určeno cukroví z medu a sezamových semínek. Purim se slaví měsíc před pesachem a je připomínkou záchranu židovské komunity ve starověké Persii královnou Ester. V synagoze se předčítá ráno a večer ze svitku Ester. Starozákonní příběh o královně Ester a zlém Hamanovi se jako lidová hra hrával i na českých vesnicích. Hra byla mnohokrát zdramatizována (naposledy pražským rabínem Karlem Sidonem) a hrála se i v koncentračním táboře v Terezíně. Na svátek purim se připravovala speciální jídla, jako solený hrách a fazole, koláčky plněné směsí máku, datlí a sušených švestek, zv. Hamanovy taštičky, pilo se víno. O svátku se pořádaly dětské hry a karnevaly a děti dostávaly peněžité dárky. – T. ž. k. jako systém vzniklý na základě náboženských příkazů je minulostí. Židovské komunity v Čechách a na Moravě byly decimovány holocaustem a ti, kdo se vrátili z koncentračních táborů, urychlili svou asimilaci s ostatním obyvatelstvem i v důsledku toho, že pro manifestaci náboženství nebyla za komunistického režimu příznivá situace. Židovské tradice však uchovávali někteří náboženští uvědomělí jedinci a dnes mají odezvu i u části mládeže, která se narodila ve poválečné době. Už po uvolnění 1968 se vytvořily na náboženských obcích skupinky mládeže, které se vědomě snažily vrátit především ke kulturním tradicím, poznávaly stát Izrael a nepřestaly se cítit Židy. I když se sporadicky stále praktikují obřadné svatby, pohřby, světí svátky, většina Židů uzavírá občanské sňatky, pohřby se dějí zehem, což náboženství zakazuje, v židovských rodinách se slaví Vánoce apod. – Jedinečnost sbírek *Židovského muzea v Praze* a judaistická literatura podporují znalosti o tradiční židovské kultuře u vlastní komunity a přinašují též poučení celé veřejnosti. Studie i muzejní exponáty dokládají, jak úzce (zvl. v některých jevech) byla židovská kultura inspirována blízkým sousedstvím lidové kultury české. Týká se to hl. výzdoby textilií pro domácnost (povijany, pokrývky na šabatový a sváteční stůl), ale i pro synagogu (opory a roušky), zvl. z venkovských vyšivačských dílen, malovaných tabulek *mi-zrach* nebo podobností některých zábav o svátku purim.

Lit.: F. J. Andrlík: *Poličtí proti usazování židů. Podle pamětní knihy*. ČL 16, 1907, s. 138–139; A. Dolenský: *Průvod pražských židů na počest narození císaře Josefa II.* ČL 19, 1910, s. 13–133; Č. Zábřeh: *Lidová hra staročeská: Ester*. ČL 23, 1914, s. 277–296, 353–368; J. Doleželová: *Prostřený stůl a židovská tradice*. ČL 81, 1994, s. 7–16; J. Doleželová – A. Putík – J. Šedinová: *Židovská tradice a zvyky*. Katalog výstavy. Pra-

ha 1992; T. Pěkný: *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha 1993; J. Doleželová: *Tradice, dovednost a umění. Z klenotnice sbírek Židovského muzea v Praze*. ČL 83, 1996, s. 33–38; V. Segeřová: *Apšereniš. Slavmost u příležitosti postřížim*. Lidé města 4, 2000, s. 177–191; L. Prudková: *Židé a česká společnost v zrcadle literatury*. Praha 2003. [osk]

trachta viz křtiny

trakař viz velikonoční obřadní idiofony

trakař, tragač – jednokolový dopravní prostředek uváděný do pohybu lidskou silou. V ikonografických dokladech se objevuje od 13. a 14. stol. ve stavebních hutích a průmyslových podnicích. Pro lidové prostředí je doložen od 17. stol. Používal se k dopravě těžších nebo objemných nákladů (např. trávy a sena) na kratší vzdálenosti. Zemědělské produkty, ovoce a zelenina se pomocí t. vozily na blízké trhy. Podomní obchodníci a někteří řemeslníci dopravovali na t. své zboží i do vzdálenějších míst. Tkalci z Frenštátska tak vozili plátno až do Pešti a na vých. Slovensko. – T. se používal na celém území č. zemí, jak v rovinných oblastech, tak v horských krajích. Konstrukčně byl téměř jednotný. Vyráběli ho koláři ze dřeva, ve 20. stol. se objevují i železné výrobky. Ložnou plochu tvořilo u dřevěných trakařů 5–8 příček zasazených do bočních nosidel. Za poslední příčkou se nad kolečkem zvedala *šibenka* (žebříček) k opření nákladu. Byla obloukovitého tvaru a měla až čtyři příčky zasazené do krajních oblouků. Vrchní konec šibenky byl zpevněn pomocí dřevěného nebo železného sloupku. Nosidla měla v přední části železnou osku s dřevěným kolečkem obitým železným ráfem. Na druhém konci byla nosidla prohnutá a upravená jako držadlo. K ulehčení transportu se ke konci nosidel připevňoval popruh (*kšanda*), který se vedl přes rameno a nadlehčoval náklad. T. mohl být opatřen dřevěnými nebo železnými nožkami, připevněnými na spodu k nosidlům. Lit.: J. Rous: *Výroba dřevěného náčiní na Valašsku*. NVal 1, 1930, s. 15–21; L. Štěpánek: *Trakař v Orlických horách*. HM 3, 1958, s. 53–64; V. Vondruška: *Slovník starého zemědělského nářadí, nástrojů a strojů (1750–1914) II*. Roztoky u Prahy 1989, s. 419–424. [mv]

travestie viz parodie

trdelník viz obřadní a obyčejové pečivo

trdlíce viz mědlíce

trešón viz dokončení práce

trh 1. způsob směny užitečných statků. Tržní hospodářství je založeno na oběhu zboží, služeb a peněz; tržní mechanismus spočívá ve výměně zboží mezi dvěma stranami na základě nabídky a poptávky. Jeho předpokladem je dělba práce a zprostředkování směny pomocí peněz na základě konkurence a svobodného dojednávání cen; **2.** místo prodeje a koupě, tržiště. Už v době naturálního hospodářství se objevovala potřeba směňovat zboží a suroviny mezi vzdálenými oblastmi. Tomu sloužil dálkový obchod. K vlastní směně docházelo na místech, kde kupci nocovali, u brodů, na křižovatkách cest, v blízkosti správních center. – Tržiště (trhové osady) z raného středověku se zpravidla stávala jádrem pozdějších měst; často se změnila v náměstí. Právo t., zajištěné příslušným zeměpanským privilegiem, bylo jedním z nejdůležitějších znaků odlišujících město či městečko od vesnice. Panovnické privilegium stanovilo také podmínky nejdůležitějších, tj. výročních trhů. Privilegia rovněž určovala průběh obchodních cest a stanovila právo skladu. Znamenalo to, že kupci museli volit cestu přes určité město, stanovenou dobu zde zůstat, nabídnout svoje zboží k prodeji a zaplatit příslušné poplatky (clo či ungelt). Udělená privilegia zvyšovala obchodní význam měst, která je obdržela. Právo výročních trhů bylo zpravidla stanoveno tak, aby si blízká města nekonkurovala, ale aby výroční trhy v sousedních městech na sebe navazovaly. – Na tržištích stávaly pranýře. Popravy se však na těchto prostranstvích konávaly zcela výjimečně, hl. tehdy,

šlo-li o trest pro výstrahu. – Způsob prodeje určoval na tržišti tržní řád, který se snažil vyloučit spekulaci s prodáváním zbožím a zvýhodňoval domácí kupující. Přespolní mohli začít nakupovat až po odstranění korouhvičky, která byla umístěna v prostoru tržiště. Toto opatření mělo zabránit spekulativnímu skupování zboží překupníky. – Místem prodeje, tržištěm, bylo náměstí a přilehlé prostory. Tržní řád stanovil pro prodávající místo také podle druhu prodáváného zboží. Proto se rozeznával t. zelný, drůbeží, koňský, hliněný, železný, rybí atd. Tento způsob prodeje odpovídal staré zásadě soustředit dílny a krámy příslušníků jednoho řemesla do téhož místa. Za právo prodávat na t. platili prodejci poplatek z místa na tržišti (*místné*), které bylo příjmem městského rozpočtu. – Na poctivost prodeje a na dodržování tržního řádu a správnost měr a vah dohlíželi tržní dozorcí. Na tržišti byly vyvěšeny úředně stanovené míry a závaží, takže každý kupující si mohl správnost obchodníkem užitých měr a vah na místě zkontrolovat. Prodej na tržišti se v době t. uskutečňoval v dřevěných, k dočasnému použití postavených boudách a na stáncích. Místní obchodníci a řemeslníci prodávali své zboží ve svých krámech, popř. koticích a masných a chlebných lavicích (odpovídajících dnešním tržnicím), které se stavěly už ve středověku. Venkovští trhovci, kteří prodávali zemědělské produkty, si přivezli rozložené prodejní lavice s sebou z domova. – Cesta na t. do města představovala v životě vesnického člověka významnou událost. Mohl si zde zakoupit ze svého hlediska luxusní městské výrobky, ochutnat městské lahůdky. Cesta na t. byla také často spojena s vyřizováním úředních záležitostí ve městě a naopak nutná návštěva např. okresního soudu byla spojena s nákupem zboží. Proto také města usilovala o získání státních úřadů a o zvýšení počtu týdenních a výročních trhů, někdy nad ekonomicky únosnou mez. Muselo pak dojít k redukci výročních trhů (např. Brno po třicetileté válce). – Na konci 19. stol. se projevuje snaha soustředit trhovce do krytých městských tržnic. Trhovci se ze začátku bránili, ztráceli tím svoji volnost, která se projevovala např. i charakteristickým lákáním zákazníků. V městských tržnicích museli také platit vyšší tržní poplatky. Po 2. světové válce se úloha trhů, již předtím zatlačovaných do pozadí rozvojem sítě specializovaných obchodů, po zestátnění obchodu, řemesel a soukromého podnikání vůbec zmenšila ještě více. Na tržištích se objevovaly pouze přebytky zeleniny a ovoce. Po r. 1989 s obnovením soukromého podnikání dochází k určité renesanci trhů; 3. obchodní příležitost v určitý den na stanoveném místě, tj. t. denní, týdenní a výroční. Nejčastější

byl t. denní, jehož se zpravidla účastnili pouze místní obyvatelé a na němž se nakupovalo zboží denní potřeby. – Na týdenních trzích se prodávaly zemědělské produkty a potraviny. Volný přístup na ně měli venkované z okolních vesnic, kteří zde prodávali zeleninu, vejce, smetanu, tvaroh, kuřata, ale také podomácku vyráběné zboží. Týdenní t. se uskutečňoval podle místních podmínek zpravidla jednou dvakrát do týdne v přesně určené dny. Nakupovali na nich místní obyvatelé. Ceny zemědělských produktů na týdenních trzích v blízkých městech byly zpravidla stejné v důsledku obdobných podmínek nabídky a poptávky. Mluví se proto o oblastních trzích. – Nejdůležitější obchodní akcí v každém městě býval t. výroční, jarmark. Pův. se odbýval jednou za rok na základě privilegia vydaného panovníkem, nejčastěji při založení města nebo při udělení městských práv, později ve středověku mívala města zpravidla dva jarmarky, na jaře a na podzim (*teplý a studený*). Během doby se každé město snažilo získat další výroční trhy. Významná města získala právo na čtyři až šest výročních trhů do roka. Termín výročního t. se zpravidla vázal na některý významný církevní svátek, podle něhož byl pak nazýván. S určitou časovou

návazností na výroční t. se konal t. dobytčí (tarmark) a obilní t. Výroční t. měl širší, regionální význam. Sjížděli se na něj prodejci (trhovci) ze vzdálenějších oblastí, popř. z ciziny, a kupující ze širokého okolí. Výroční t. tedy plnil zásobovací funkci pro širší region. Byl to t. svobodný, přístupný všem příchozím. S jarmarkem bylo spojeno i právo svobodného nálevu piva či vína. Někde (např. v Uherském Hradišti) se před některými výročními trhy konaly *přední trhy* (předtrhy), kde se prodávala příze, vlna, len a zboží, které bylo k dostání na týdenních trzích. T., zvl. výroční, byl místem setkávání velkého množství lidí. Proto byla na t. vyhlášována důležitá oznámení (*vyhlášeno trhem*), byly zde dojednávány větší obchody, domlouvány sňatky, v trhových dnech probíhala jednání o veřejných záležitostech, úřední dny vrchnostenské správy, zasedání stavovského sněmu a soudu. – Po značném útlumu v období socialismu dochází k jisté obnově trhů po r. 1989. Ve velkých městech se konají velikonoční trhy, mikulášské trhy a vánoční trhy, uskutečňují se historické jarmarky a poutě, zpravidla s určitým omezeným sortimentem, v němž dominují rukodělné výrobky a jarmareční a poutové zboží (různé upomínkové předměty, perník, cukrovinky). Negativním jevem novodobých

ner Marktplätzen. In: Leute in der Großstadt. Brno 1992, s. 119–124; J. Kosíková: *O Zelném trhu*. In: Město pod Špilberkem. Brno 1993, s. 66–77; E. Falťanová: *Trhy a jarmoky. Sociálněekonomické vazby s lokální vidieckou společností*. SN 42, 1994, s. 413–427; L. Tarcalová: *Tradiční jarmak v Uherském Hradišti*. Slov. 38, 1996, s. 9–21. [jks + jsn]

triangl [ital.], tříhránek, trojhranec, střmen, cinkátko, cimbál – jednoduchý idiofon z ocelového drátu, ohnutého většinou do tvaru rovnostranného, mírně otevřeného trojúhelníku o délce strany 150–200 mm. Volně zavěšený je rozezníván úderem kovové tyčinky. Jeho jasný zvonivý zvuk má neurčitou výšku. Dřívější formy t. měly zvuk především chřestivý, způsobený navlečenými kovovými kroužky. Do 1. světové války byl běžnou součástí instrumentáře malých dechových hudeb. Visíval na velkém bubnu, někdy byl opatřen šlapacím mechanismem. Na konci 19. stol. je znám, zejm. u potulných loutkářů a žebravých muzikantů, také ve spojení s niněrou, harfou, tamburínou, flašinetem, trumšajtem a houslemi. Na přelomu 20. a 21. stol. z lidového prostředí téměř vymizel.

Lit.: C. Sachs: *Handbuch der Musikinstrumentenkunde*. Leipzig 1930, s. 14–17, 2. vydání.

[pk]

trift viz splávka dřeva

trinitální ikonografie, soubor způsobů zobrazování božské, popř. svaté Trojice, tj. Boha Otce, Krista a sv. Ducha, které se opírá o výrok *ve jménu Otce, Syna a svatého Ducha* z Matoušova evangelia (28, 19). Je založeno na odvěké symbolice magického čísla 3. Nejjednodušším vyjádřením trojedinosti boží je snad až od 16. stol. rovnoramenný trojúhelník, někdy opatřený na vnějších stranách paprsky, popř. od 17. stol. schematické znázornění *božího oka*, řečeného *oko opatrnosti* nebo *opatrnost božská*, s gloriolou nebo oblaky. Tyto prosté obrazce symbolizují jednak Boha Otce, jednak božskou Trojici. Do 12. stol. bránil zobrazování Boha zákaz ve Starém zákoně (Ex 20, 4; Lv 26, 1). Od 12. stol. se objevoval jako *ruka boží* nebo jako *hořící sloup*. Trojedinost může být vyjádřena jednou postavou podle zásady *Qui vidit me vidit patrem, Ego et pater unus sumus* (Kdo vidí mne, vidí otce, Já a otec jedno jsme). Ikonografie sv. Ducha prošla dvěma fázemi, z nichž starší je v souladu s novozákonním textem (Skutkové svatých apoštolů 2, 1–4): *A když přišel den padesátý, byli všickni jednomyslně spolu. I stal se rychle zvuk s nebe, jako valícího se větru prudkého, a naplnil*

trhů je výskyt nekvalitního zboží mnohdy nelegálního původu. Svůj význam si stále uchovávají trhy s ovocnářským a zelinářským zbožím; 4. oblast intenzivních obchodních vztahů, tj. t. místní, oblastní, národní (zemský), mezinárodní a světový. Ze začátku byla rozhodující směna mezi městem a jeho nejbližším okolím v rámci místního trhu. Od 14. stol. se však začíná rozšiřovat možnost trhu i mezi vzdálenějšími oblastmi a zeměmi. Spádová oblast několika měst s podobnými výrobními a odbytovými podmínkami vytvářela oblastní t., který se vyznačoval obdobným cenovým vývojem. V 18. stol. se v souvislosti s prohloubením dělby práce mezi jednotlivými oblastmi i se zintenzivněním obchodu a dopravy začínaly oblasti integrovat v jednotný t. zemský a celostátní. Jednotlivé národní trhy v 19. a 20. stol. se zapojovaly stále častěji do mezinárodní dělby práce a mezinárodního obchodu; ve 20. stol. se vytvořil t. světový, globální.

Lit.: Č. Zíbrt: *Rýmovačky kramářské a dryáčnické na trzích a poutích*. ČL 19, 1910, s. 70–79; J. Chylík: *Brněnské jarmoky*. ČSPS 61, 1953, s. 212–221; J. Jirásek: *Brněnský trh zemědělských produktů v polovině 19. století*. BMD 9, 1970, s. 91–97; J. Štátná: *Pražské trhy a tržiště od konce 18. do počátku 20. století*. ČL 67, 1980, s. 5–19; J. Pajer: *Obchod a trhy ve Strážnici*. JM 20, 1984, s. 103–110; J. Vašků: *Líšeňské trhy od 17. do poloviny 19. století*. ČMM 103, 1984, s. 51–63; DHK I; P. Popelka: *Trhy a obchod v Uherském Brodě*. In: Venkovské město I. Uherské Hradiště 1986, s. 89–97; J. Petrání: *Od oblastního k zemskému trhu*. In: Počátky českého národního obrození. Praha 1990, s. 73–83; J. Kosíková: *Von den Leuten auf den Brün-*

všecken dům, kdež seděli. I ukázali se jim rozdělení jazykové jako oheň, kterýž posadil se na každém z nich. I naplnění jsou všickni Duchem svatým, a počali mluvití jinými jazyky, jakž ten Duch dával jim vymlouvatí. Výjev s ohnivými jazyky, vytrysknutím sv. Ducha, poprvé se vyskytující snad 586 v syrském kodexu, se objevuje v souvislosti se svatodušními svátky. Nejčastěji je sv. Duch zobrazován v podobě holubice, symbolu lásky a nevinnosti, a to v souladu se shodnými zprávami všech evangelistů, že duch boží se zjevil při křtu Krista v podobě holubice. Často je obklopena nimbem nebo aureolou. V personifikované podobě se sv. Duch objevuje jen ve schématech zobrazení sv. Trojice v podobě tří postav, tj. s Bohem Otcem a Kristem, které fungovalo především ve východní církvi od středověku (např. na počátku 15. stol. v díle Andreje Rubljoa) paralelně s obdobnými schématy: v podobě tří stejných postav (*trimorphos*), popř. v podobě jedné postavy s třemi hlavami (*trikephalos*, *tricephalus*), na území Čech a Moravy jsou doložena až do konce 19. stol. vyobrazení sv. Trojice s třemi obličejí na jedné hlavě (*triprosophos*). Tato koncepce vychází nepochybně z předkřesťanských zobrazení orientálních božstev a z časně historických představ keltských, germánských a slovanských bohů (mj. tzv. Svanovíta). V podstatě jde o zobrazení času (K/Chronos), jak je to zřejmé z některých dokladů, mj. z Tiziánova vyobrazení ve sbírkách National Gallery v Londýně. Středověkého původu je zobrazení Bolestné trojice (*thronus gratiae*, *table de grâce*, *Gnadenstuhl*),

W. Kirfel: *Die dreiköpfige Gottheit*. Berlin 1948; W. Braunfels: *Die Heilige Dreifaltigkeit*. Düsseldorf 1954; R. Jeřábek: *Der Ursprung einer volkstümlichen Darstellung der Hl. Dreifaltigkeit. Von einem siebenbürgischen Hinterglasbild bis zu P. P. Rubens*. In: Kontakte und Grenzen. Göttingen 1969, s. 279–288; R. Jeřábek: *Unbekannte volkstümliche Trinitätsbilder mit dem Dreigesicht aus Böhmen und Mähren*. NVČ 7, 1972, s. 165–186; M. Lurker: *Wörterbuch biblischer Bilder und Symbole*. München 1973, 4. vyd. 1990; H. Sachs – E. Badstübner – H. Neumann: *Christliche Ikonographie in Stichworten*. Leipzig 1980, s. 101–103; J. Baleka: *Výtvarné umění. Výkladový slovník*. Praha 1997, s. 370; M. Lurker: *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Praha 1999. [rj]

trojcestí viz křížné cesty

Trojice Boží viz Nejsvětější Trojice

trojnožka, třínožka, třínožník, drajfús – 1. železný kovaný stojánek pod nádobu při přípravě stravy na otevřeném ohni. Nejčastěji bývá t. kovářská práce, zhotovená z jednoho kusu železného zploštělého prutu nebo z několika kratších částí (např. pásků silného plechu) svařených nebo spojených nýty. T. je rám zhruba ve tvaru trojúhelníka, z jehož vrcholů vycházejí směrem rovně dolů (někdy poněkud se rozbíhající) nožky buď přímé, nebo trochu esovitě prohnuté, okrouhlé či z pásků. Jejich spodní konce bývají rozklepány a trochu ohnuty vzhůru, aby dobře stály. Někdy je trojúhelníkový rám ještě křížem apod. přelátován železnými (plechovými) pásky, aby na t. bylo možno stavět i hrnce s úzkým dnem nebo malé rendlíky. Zřídka se kromě železných vyskytovaly i trojnožky keramické, z pálené hlíny. – Existovaly také železné stojánky kruhové, častěji obdélníkové o čtyřech nožkách v rozích, uprostřed volné, aby oheň měl k nádobě dobrý přístup. Byly vyrobeny obdobně jako trojnožky a vždy musely být menších rozměrů než pekáč či plech, který se na ně obvykle kladl. Aby bylo možno na takový stojan klást i menší nádobu, bývala někdy volná plocha rámu ještě předělena několika železnými příčkami. – Kromě třínožek a stojanů na čtyřech nožkách, uprostřed prázdných, se užívalo i železných nebo litinových obdélníkových, rovných plátů také o čtyřech nožkách, většinou uprostřed jedné z užších stran opatřených plochým, někdy ozdobně tvarovaným držadlem nebo uchem. Na takový plát, stavěný nad otevřený oheň, se přímo lilo těsto na lívanec, pekly se na něm různé placky, vdolky apod.; 2. pánev na třech nožkách, obvykle

zv. pánvice nebo t. Jan Hus doporučuje Čechům slovo *trénožka* (pod nímž rozumí pánev na nožkách) namísto výrazu *rendlík*, převzatého od Němců; 3. třínohá stolice bez opěradla, stolička, verpánek. J. Jungmann pod slovem třínožka uvádí výlučně třínohou stolicí, nikoliv stojánek pod nádobu k vaření na otevřeném ohni. T. v tomto významu je tedy přenosné sedadlo pro jednu osobu. Skládá se z masivního kruhového sedáku, shora obvykle miskovitě opracovaného, do něhož byly zespodu do šikmých vývrtů začepovány hůlkové nohy různé výšky. V obecném povědomí bývá t. ztotožněna s řemeslnickým sedadlem ševce (verpánek), avšak užívala se dříve obecně v hospodářství a ve středověku platila za sedadlo všech společenských vrstev. Výhodou t. byla stabilita na nerovném povrchu dusané země a snadná přenosnost. Díky nízkému těžišti a možnosti zapřít se nohama o zem usnadňovala sedajícímu člověku namáhavou práci na klíně, na kolenou a v předklonu. Někdy se sedák stahoval železnou obroučkou proti rozeschnutí a opatroval kovovým kroužkem v očku k přenašení a zavěšování. Trojnožky se nezdobily.

Lit.: A. Žalud: *Česká vesnice*. Praha 1919, s. 38, 42; J. A. Komenský: *Orbis sensualium pictus. Svět v obrazech*. Praha 1942, s. 122–123, přetisk 1. vyd. z r. 1658; J. Kulczycki: *Platformy mebli na obszarze Europy*. Archeologia 1, 1947, s. 43–91; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 34–35; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; DHK I/2, s. 834–835; V. Vondruška – V. Kopřivová – T. Grulich: *Domácí kuchyňské nářadí, nádobí a náčiní*. ESMR I, s. 57–58. [ap + ev]

tromba pastoritia [ital.], tuba pastoritia, andělská trouba – nátrubkový aerofon s kónickým vrtáním, vyráběný většinou vesnickými a maloměstskými řemeslníky pro potřeby chrámové pastorální hudby. T. p. je zpravidla 100–150 cm dlouhá, dřevěná, zhotovená technikou pastýřských trub. Spojení obou vydlaných štíp je většinou provedeno několika kovovými obroučkami nebo vinutím z konopné niti. V českých muzeích a na kostelních kůrech se také dochovaly exempláře zhotovené nenáročnou klempířskou technikou z mosazného nebo železného plechu a několik exemplářů vyrobených profesionálními nástrojaři z žesti. T. p. má vsazený kotlíkový nátrubek, soustružený nejčastěji z ovocného dřeva, někdy též z mosazi. Vydává tóny rozloženého kvintakordu. Hudební náladou, kterou vyvolávaly, dostačily k tomu, aby v 18. a 19. stol. vzniklo bezpočtu skladeb vánoční hudby, jež

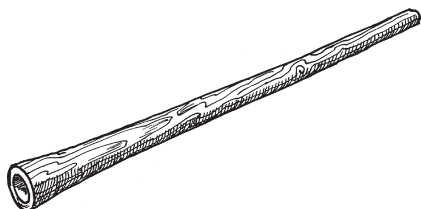
jehož první doklady spadají do 12. stol. Princip tohoto zobrazení spočívá ve vertikální kompozici, jejímž dominantním prvkem je Bůh Otec v papežském oděvu s tíarou na hlavě držící před sebou miniaturizovaného ukřižovaného Krista a pod nimi je zobrazen sv. Duch v podobě holubice. Kompozičně nejvyspělejší je tzv. Vítězná, resp. Triumfální trojice, jejíž původ směřuje k dílu P. P. Rubense. Principem kompozice je zobrazení Boha Otce a Krista držícího kříž, jejich nohy spočívají na zeměkouli v oblacích, pod nimiž se vznášejí andělíci. Podle tohoto oltářního obrazu, který byl přemístěn z Antverp do Mnichova, zhotovili v 18. stol. tamní grafické Weishaupt a Weissenhahn rytiny, jež se staly předlohami pro litografie a barvotisky z 19. století. Ty pak byly podkladem pro četné zlidovělé malby na skle v celé katolické části Evropy. V č. zemích se vyskytují ve zlidovělé podobě dřevěných i kamenných plastik, dřevořezů a maleb na skle především poslední dva uvedené typy sv. Trojice, avšak přes mnohé zákazy se do konce 19. stol. udrželo i dost zlidovělých grafik a maleb božské trojice s třemi obličejí.

Lit.: K. v. Spiess: *Trinitätsdarstellungen mit dem Dreigesicht*. Werke der Volkskunst 2, 1914, s. 28–51; A. Hackel: *Die Trinität in der deutschen Kunst*. Berlin 1931; G. Stuhlfauth: *Das Dreieck – Geschichte eines religiösen Symbols*. Stuttgart 1937; R. Pettazoni: *The Pagan Origins of the Three-Headed Representation of the Christian Trinity*. Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 9, 1946, s. 135–151;

je předepisují jako sólový hlas. O její oblibě svědčí množství dochovaných exemplářů. Zdá se, že byla běžnější v Čechách než na Moravě. Z kostelních kůrů vymizela při reformě církevní hudby v 2. polovině 19. stol., ale tu a tam se jí užívalo ještě na počátku 20. stol. Vánoční vytrubování se stalo také součástí lidových zvyků. Při vánočním koledování se v některých oblastech dlouho udržovalo jako jeden ze zdrojů příjmu venkovské chudiny i jako součást tradičního lidového obřadnictví.

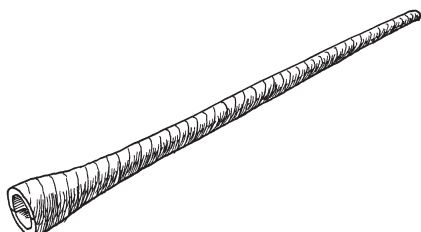
Lit.: J. Režný: *Lidové hudební nástroje v Čechách*. Praha 1975, s. 12–13; L. Kunz: *Nástroje lidové hudby ve sbírkách pražských muzeí*. SNM 41, 1987, s. 225–226. [pk]

trouba, andělská (hlásenská, hlásná, hodová, pastýřská, polní, stádová, salašnická, valašská) trouba, fajfara, fejfara, furyja, salašovka, slouhovské lýko – nátrubkový aerofon s kónickým nebo kónicko-cylindrickým vrtáním, vyráběný lidovými výrobci většinou ze smrkového, jedlového, někdy z jasanového, javorového nebo lískového dřeva. V hospodářské oblasti je doložena dlouhá pastýřská t.

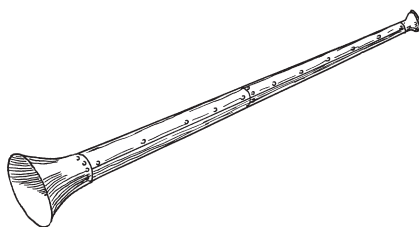

Dřevěná pastýřská trouba

jako signální nástroj ve všech č. zemích. Krátká hlásná nebo hlásenská t. patřila k vybavení ponocných. Výlučně k hudebním účelům sloužila středně dlouhá *tromba pastoritia* (andělská t.). Trouby se většinou hotovily ze suchých vrcholů mladých stromů. Dutina t. se vytvořila tak, že se tenký kmínek podélně rozštěpil nebo rozřezal a kónický žlábek se vydlabal v každé polovině zvlášť. V horní části korpusu pracoval výrobce šindelářským výstruhem, v dolní, kde se dutina již zřetelně kónicky rozšiřuje, neckářskou skoblou. Dlabání žlábků bylo v obou štípácích

Pastýřská trouba z kůry

Plechová pastýřská trouba

co nejpečlivěji souměrné. Vytvářela se tak stěna korpusu v síle nejméně 4 mm, u několikametrových trub v síle asi 8 mm. Nejkratší trouby (70–10 cm) se většinou vyráběly ze silných lískových větví, přičemž se žlábek mohl vytvořit namísto dlabáním vytržením a vykroucením dřeva, technikou, která se užívala při výrobě např. koncovek. Ke konečnému spojení obou polovin korpusu t. se přikročilo až po několika měsících, kdy dostatečně vyschly. Do té doby byly provizorně spojeny dokonale stahujícími, během procesu vysychání stále posunovanými železnými kovanými obroučkami. V dokončovací fázi se šterbina mezi štípami, přiloženými na sebe, zatmelila borovou pryskyřicí a nástroj byl pevně ovinut a stažen pásy z čerstvé kůry třešně, višně či vrby nebo štěpenými pruty košíkářské vrby. Také se užívalo čerstvých šlahounovitých kořenů jehličnanů, švihlů (kůže krájené na řemínky), ovčích střev, konopných nití a k ozdobné aplikaci také kůry břízy. Pásy kůry se odebíraly ze stromů v době jejich mízy, ve vrstvě jdoucí až na kambium. Odtud zřejmě pochází posměšný název t. z Čech, *slouhovské lýko*. Někdy se korpusy trub neovinovaly vůbec a držely pohromadě jen staženy kovovými prstenci nebo houžví. Hotový nástroj se zevnitř naolejoval nebo napustil lojem, což bylo čas od času obnovováno. Nátrubek t. vznikl buď vyhloubením trychtýřovité jamky kolem otvoru užší části dutiny (na způsob cinků či šofarů), nebo byl zhotovován vsazovací nátrubek zvlášť, soustružením z tvrdého dřeva nebo z mosazi, v lidovém provedení s trychtýřovitým profilem nebo profesionálně s profilem kotlíkovým. Trouby byly někdy opatřovány kónickými plechovými nebo dřevěnými soustruženými roztruby. Řidčeji se vyskytovaly roztruby z beraních nebo kravských rohů. Některé roztruby tvoří válcovité ukončení korpusu nebo jeho vytvarování do osmistěnu. Většina trub měla přímý tvar, dochovalo se jen málo exemplářů na konci kyjovitě zahnutých. Esovitě tvarované nástroje v českých muzeích pocházejí z alpského prostředí. Výrobní technika trub je v koncepci i konstrukci starobylá, interkontinentálně rozšířená a ve své

dokonalejší podobě je patrná také u některých historických hudebních nástrojů, zejm. u cinku a serpentu. Na krátké trouby se troubilo v pozvednuté poloze jako na rohy, dlouhé byly při hře opírány o vyvýšené místo v terénu, nebo byly zaklesnuty do dřevěné vidlice zapíchnuté v zemi. Emotivní tón t. se ve zvlněném terénu daleko nese. Jsou známy případy signalizace i na několik kilometrů. Při nahodilosti rozměrů trub se zřídka najdou dva exempláře, které by spolu ladily. Z českého a moravského lidového prostředí není známa praxe souhry dvou nebo více trub, jak je tomu např. v oblasti Alp. Nástroj, spojený většinou s pastýřským životem, sloužil k upozornění na společné vyhánění dobytka na pastvu, k předávání informací mezi jednotlivými salašemi, byl také

Vytrubování do pochodu na terči olomouckých ostrořelců (1756)

spojený s obřadním životem. Na trouby se troubilo na Štědrý den, s t. se chodilo na koledu. Troubilo se na ně i proti mrakům, byly burcujícím signálním nástrojem při požárech a živelních pohromách. Dřevěné trouby patřily k starobylému a základnímu instrumentáři venkova č. zemí; nemají časové vnošení ani etnickou kulturní příslušnost. Období jejich zániku na rovinách se ztotožňuje s léty upouštění od společných pastev skotu (asi 1860–1900). V horských oblastech pastevního hospodářství setrvaly až do 1. světové války. Z tohoto lokálního přežívání vznikla také později literární představa o *valašském* původu trub.

Lit.: J. F. Hruška: *Trouba pastýře chodského*. ČL 12, 1903, s. 191–192; S. Kofroň: *Vytrubování obecních pastýřů na Sedlecku*. SVPP 7, 1966, s. 221–243; L. Kunz: *Die Volksmusikinstrumente der Tschechoslowakei*. Leipzig 1974, s. 133–139. [pk]

trouba proti mračnům, trouba proti bouře (mrakům, dešti, na mraky), šnek, mušle, hlemýžďí skořápka, roh proti mrakům, lastura, skořápka – nátrubkový aerofon vzniklý z prázdné ulity mořských plžů, jejíž ulomený konec sloužil buď jako nátrubek, nebo jako otvor pro nasazení nátrubku dřevěného, kostěného či kovového.

Nejvhodnější, především svými rozměry a také dosažitelností, byly ulity plžů rodů *Trochus*, *Tritonium nodiferum*, *Tritonium variegatum* a *Turbinaria rhinoceros*. Troubení na ulity velkých mořských plžů je doloženo nejen u přímořských národů všech světadílů, ale i u některých národů vnitrozemských, kam se šířily nejrůznějšími způsoby a cestami. Troubení na ulity bylo u řady národů nedílnou součástí svatebních, pohřebních a jiných kultovních obřadů, sloužilo také při oslavě sklizně, jako signalizační nástroj při válečných taženích nebo jako zvukově výrazný prostředek při nejrůznějších slavnostech. V Čechách v 18. a 19. stol. byly troubením na ulity (podobně jako zvoněním na kostelní zvony nebo střelbou z hmoždířů) zaháněny bouřky, nechtěné deště nebo krupobití. Ulity byly spojeny s množstvím pověrečných představ. Troubení úzce souviselo s velkou pověřivostí lidu a s jeho náboženskými představami, bylo podmíněno také hospodářskou, sociální a kulturní zaostalostí nositelů této tradice. Katolická církev se s *pohanským troubením* vyrovnala tím, že již na počátku 19. stol. mu dala oficiální požehnání a posvěcení. Trouby proti mračnům tak bývaly pravidelně omývány svícenou vodou, sypány svícenou solí a mnohé z nich byly *dotýkány* ostatky svatých či posvěceny samotným papežem. Bylo pak přirozené, že takto posvěcené předměty byly uloženy v sakristiích venkovských kostelů, kde v období mezi jejich použitím za ně zodpovídal farář nebo kostelník. Téměř všude na ně troubíval obecní sluha nebo hlídač, častěji však pastýř, s jehož osobou byly často spojovány různé další pověrečné představy. Trouby proti mračnům se nikdy nesměla dotknout žena. Pokud se tak stalo, byl čarovný účinek trouby navždy zrušen, ulita byla bezcenná a nepomohlo již ani její další vysvěcení. V Čechách se v muzejních sbírkách zachovalo dvanáct exemplářů těchto ulit proti mračnům. Mnohé z nich jsou okovány olovem nebo cínem, některé mají vložen nátrubek z profesionálních žesťových nástrojů. Podle jejich původu lze usuzovat, že troubení proti mračnům se nejdéle udrželo v j. Čechách, na Plzeňsku, Přešticku, Rokycansku, Roudnicku, Milevsku a Pošumaví, na Moravě zřejmě jen v okolí Slavonic. Podle kvality ustrojení nátrubku bylo možné na ulitu vyloudit jeden nejvýše dva temné, daleko se nesoucí tóny, které zněly až strašidelně. Pastýři věděli, že před bouřkou či krupobitím musí troubit z nejvyššího místa obce, vždy směrem proti přicházejícím mračnům. Přes zajímavost tohoto nástroje je nutno přiznat, že šlo o záležitost z hlediska lidového

hudebního instrumentáře spíše okrajovou, nepříliš rozšířenou.

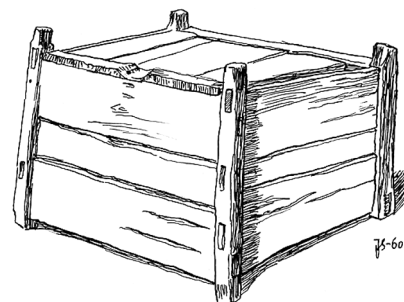
Lit.: J. Brož: *Zvonění a troubení proti mračnům*. ČL 27, 1927, s. 324–327; J. F. Hruška: *Zvonění a troubení proti mračnům*. Plzeňsko 13, 1931, s. 61–64. [pk]

trpaslík viz skřítek

truhla [z něm.] 1. druh nábytku v podobě bedny s odklápěcím víkem, určený k uskladnění oděvu, obilí, potravin aj. Po celý středověk platila t. za hlavní schránku ve všech společenských vrstvách, v 17. stol. ji ze šlechtického a měšťanského interiéru pro uložení šatstva vytlačila skříň. V lidovém prostředí však přetrvávala jako základní druh ukládacího nábytku hluboko do 19. stol., v některých krajích (vých. Morava) ještě déle. V lidovém domě se uplatňovaly různé typy truhel co do funkce (na skladování obilí, mouky, sušeného ovoce, šatstva a zásob plátna, cenností apod.), vzhledu, materiálu a konstrukce. – Za archetyp t. je považována schránka vydlabaná v kmeni stromu, ležatý *kadlub*, užívaný ojedinelé ještě ve 20. stol. jako zásobnice na obilí. Vývojově nejstarší jsou truhly hotovené tesařskými technikami. Patří k nim zvl. t. sloupkové konstrukce, vycházející ze starověkých kořenů (*sousek*). Ve středověkém nábytkářství má původ t. stojící na deskových bočnicích prodloužených pod dno, k nimž jsou připevněny (podle staršího způsobu příkolíkovány) čelní a zadní stěna. Dolní hrany bočnic výrobci odlehčovali vlnovkovým výřezem. Někdy přidávali naspod k přední čelní stěně desku na dolní hraně profilovanou, anebo do prázdných koutů mezi bočnicemi a čelní stěnou vkládali trojúhelníkové výplně. T. na deskových nohách, poměrně úzká a dlouhá, se všeobecně užívala na skladování sypkých viktualii, různých druhů luštěnin a zvl. mouky (nazývala se také moučnice); proto byla uvnitř dělena příčkami. Měla své místo ponejvíce v komorách a na sýpkách, někde i v síni. V krajích vých. Moravy se t. stejně konstrukce nazývala *žigla*; stávala v jizbě u kamen, ukládalo se do ní také šatstvo a měla i funkci lavice (Slovácko, Valašsko). – Nejmladší je bednová t., hotovená truhlářskými technikami z řezaných prken. Pro tento konstrukční typ je příznačné spojení prkenných stěn na rybinu (obdoba rohového spojování trámů na roubených stavbách), které se rozvinulo v renesančním truhlářství, dále olištování víka a okraje dna t., nízké soustružené nohy (tvaru stlačené koule, kuželky, jehlanu aj.). Méně často spočívá korpus t. na samostatném rámovém podstavci, někdy opatřeném kolečky pro snazší přemísťování (Slezsko).

75-62

75-60

Gotická truhla a zásobnice na obilí. Tošovice (Kraavařsko) 1521 – Staré Hamry (Moravskoslezské Beskydy)

T. na soklu se rozvinula v renesančním nábytkářství. Bednová t. souvisí s rozvojem truhlářské výroby v pozdním středověku, v lidových vrstvách se rozšířila v průběhu 18. a 19. stol. Příznačná je pro ni výzdoba ornamentální malbou, řídkěji intarzií a reliéfní řezbou. K obvyklému způsobu řešení čelní plochy t. ve dvě orámovaná pole (linkou, ornamentem, lištou) přibyl vlivem měšťanské komody kolem poloviny 19. stol. nový prvek, dělení fasádové stěny do úzkých vodorovných polí napodobujících zásuvku. Některé staré truhly ze 17. a 18. stol. jsou na čelní stěně členěny po renesančním způsobu soustružovanými a řezanými polosloupkou do arkádových polí. Do přítruhliku na levé straně vnitřku t. se ukládaly drobné věci a památky, pod ním někdy bývala tajná schránka na peníze a cennosti. Rovné víko t. se zavěšovalo kovnými oky anebo pásovými panty zhotovenými kovářsky, podobně jako vlastní zámek a oválné držáky na bocích rozměrných truhel. Bohatě zdobená svatební t., kterou dostávala nevěsta do výbavy, byla za přihlížení celé obce slavnostně převážena spolu s peřinami a ostatním majetkem do nového domova mladé ženy. Taková t. stávala někde ve světnici, další truhly se zásobami prádla a plátna a truhly služebné chasy měly své místo v komorách a na půdách. – Kolem poloviny 19. stol. se truhly opatřovaly naspodu zásuvkou. Tvoří tak přechodnou formu k nábytku typu komody (prádelník). Kromě základní ukládací funkce měla t. ještě další: konaly se na ní některé práce (např.

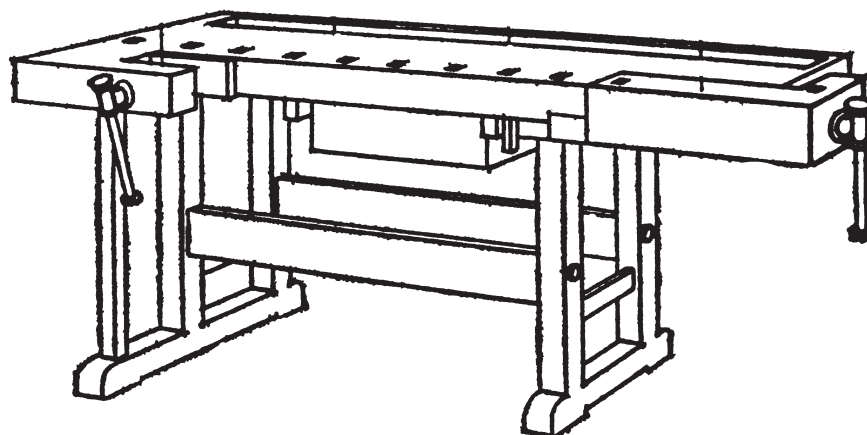
válení prádla), spalo se na ní, sedalo i jedlo. – K ukládání cechovních insignií, cenností, dokumentů aj. sloužila cechovní truhlice (matka pokladnice). Reprezentovala cech navenek, a tak ve výzdobě těchto schrán (intarzií, řezbou, malbou) bývají obsaženy znaky řemesla, iniciály, vrocení. Na víko se někdy přidávaly poschodovité nástavce; 2. zast. rakev; 3. zast. kára na převážení např. mrtvých či nemocných.

Lit.: D. Stránská: *Dlabané zásobnice a truhly českého lidu*. Vznik a počátky Slovanů 4, 1963, s. 271–333; H. Johnová: *Historický vývoj lidového nábytku. Typy lidového nábytku*. In: *Lidový nábytek v českých zemích*. Praha 1983, s. 7–64; H. Johnová – J. Staňková – L. Baran: *Lidový malovaný nábytek v českých zemích z muzejních sbírek*. Praha 1989; M. Turnský: *Lidový nábytek z českých zemí*. ESMR II, s. 49–57; E. Večerková: *Lidový nábytek na Moravě*. Brno 1994; I. Kubečková: *Lidový nábytek ve sbírkovém fondu Středočeského muzea*. MS SV 15, 1997, s. 25–32; I. Votroubková: *Chebšský lidový nábytek*. Cheb 1999, s. 98–115. [ev]

truhlářství, stolařství – dřevozpracující řemeslo zabývající se výrobou nábytku, pův. stolů, truhel a lavic, později skříní (almar), rohových skříněk, kredencí, postelí, polic, rámu k obrazům, hodinových skříněk, ale i rakví, kostelního zařízení apod. Ve 13. stol. se jako specializovaná výroba oddělilo od tesařství. Truhláři svou práci označovali jako *dílo na falc, od hoblíku, co se do kleští sklejuje* (klíží), na rozdíl od díla tesařského, opracovávaného sekerou a spojovaného hřebíky. Truhláři pracovali zpočátku zejm. ve větších městech, na venkově jednoduchý hrubý nábytek hotovili nadále tesaři. Hlavní prací truhlářů byla výroba stolů, proto se jim říkalo v tomto období většinou stolaři. Toto pojmenování se udrželo na Moravě, v Čechách převládá od 16. stol. výraz truhláři. V pražských městech se ve 14.–16. stol. uvádí až dvacet stolařů, v Táboře tři, v Rakovníku jeden. Hodně stolařů bylo v Kutné Hoře, kde v polovině 15. stol. založili vlastní cech. V této době vznikl cech stolařů a truhlářů obou měst pražských. – Jednotliví příslušníci řemesla se dále specializovali na výrobu různých nábytkových typů a nazývali se *stoličníci, lavičníci, kolebečníci, postelníci* atd. Stolařům byli příbuzní také *židličkáři* (zhotovovali židle a židlice zvl. od konce 15. stol.) a *pokladníci* (vyráběli dřevěné okované cechovní pokladny). Někteří truhláři se zaměřovali na výrobu oken, dveří, vrat, parket, zárubní, stropního a stěnového obložení čili na práce stavební, jiní zhotovovali hudební nástroje (housele, loutny, varhany), *struhaři* či *prknáři* připravovali

ostatním prkna. Na přelomu 16. a 17. stol. truhlářů v Praze výrazně přibýlo. O samostatných českých truhlářů existují zprávy také z Tábora, Třeboně, České Kamenice a Turnova. – V menších městech byli obvykle jeden nebo dva truhláři, kteří museli ovládat veškeré truhlářské práce a často i práce řezbářské a soustružnické, zhotovovali dřevěné soustružené nádoby, kuželky, šachovnice a šachové figurky, uměli upevňovat nábytkové kování, natírat, zasklívat, malovat písmo apod. Stejná situace byla na venkově, kde se truhláři začali usazovat až v období pozdního feudalismu. Do této doby potřebám venkovanů sloužila práce tesařů, výrobky samouků či nabídka trhu ve městě. – Už v gotice byly stolařské výrobky zdobeny řezaným dekořem, rytím či malováním. Stůl nebo truhlu zdobenou intarzií nebo plastickou řezbou (*štukverkem*) zhotovovali tovaryši jako mistrovský kus. Do venkovských domácností se dostal reprezentativní zdobený nábytek se zpožděním. Ve větší míře se s ním lze setkat v bohatších krajích a v zámožnějších rodinách od 18. stol. Rozkvět charakteristického malovaného lidového nábytku spadá do l. 1700 až 1870. Umělecky nejhodnotnější nábytek se vyráběl v Podkrkonoší,

na Chebsku, Slánsku, Plzeňsku, Písecku, Netolicku, Chrudimsku, Čáslavsku, Velvarsku, Litomyšlsku, Těšínsku a v Mohelnu na záp. Moravě. – Ke své práci používali truhláři dřevo dubové, bukové, borové, habrové, jilmové, smrkové, jedlové, řidčeji též osikové, topolové, javorové, ořechové a lipové. Méně hodnotné dřevo obkládali dýhami. Vedle starších nástrojů na opracovávání dřeva, jako byly sekery, teslice, dláta, pořízky a nebozezy, začali od 14. stol. užívat pilu, svěrák a hoblíky. Pracovali u *ponku* (stolice). K vybavení dílny patřil vrták *kolovrátek*, pilky, pilníky, *rašple, rejsky* (měřidla), *cirkly* (kružidla) apod. Primitivní soustruh na dřevo byl znám již před 10. stol., v č. zemích byl běžný od 14.–15. stol. Použití hoblíků bylo úzce specializováno, např. velký hoblík *macek* sloužil k přesnému zarovnání rovinných ploch, *člunkovník* se zaobleným plazem pro vyhoblování vyduťkých ploch, *uběrák, hladík* či *klopkař* na srovnání a vyhlazení plochy, *svlakovník* k vyhoblování rýh sloužících ke spojení prken na svlak, *drážkovník* či *kocour* k vyhlazení drážek, *článkovníky* na profilování článků na okrajích stolů a říms. K zařízení dílny patřily hoblíce a různá svěrací zařízení. Nejjednoduššími stroji byly pásmová pila

Stolařská hoblíčka

a vrtačka na ruční nebo nožní pohon, od 20. let 20. stol. i zařízení poháněná elektrinou (pásmová a kruhová pila, fréza, vrtačka). – Hoblík, kružidlo a rejsky se staly symboly truhlářského řemesla. Patronem truhlářů byl sv. Roch, zobrazovaný na cechovních utensilích se stříbrnou pilkou a hoblíkem.

Lit.: J. Kubeš: *O truhlářství*. In: J. Kabelík: *Česká čítanka průmyslová*. Praha 1922, s. 280–282; K. Hlubuček: *Ledenické a lišovské truhlářství*. Doudlebský archiv národopisný 1, 1956, s. 12–22; M. Janotka – K. Linhart: *Zapomenutá řemesla*. Praha 1984, s. 121–126; E. Večerková: *Z historie truhlářského řemesla*. Truhlářské listy 1, 1996, s. 27–28; 2, 1996, s. 21; K. Janák: *Dřevo a jeho zpracování. Truhlářství*. In: *Technické památky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku I*. Praha 2001, s. 50–52. [jpe]

trumšajt viz basové smyčcové nástroje

třasák, střasák, třaslák, třaslava, třasena, potřaslava, potřasaná, střecák, polka tremblante, tramlapka, tramlamka, tramlička – 1. dvoudobý párový tanec, jehož dvukrokové otáčení provází potřes na přední části chodidel. Je osobitou variantou obkročáku, příbuznou též skočné a třínožce. Dvojí tempo t. umožnilo užívat tempově rozdílné doprovodné nápěvy a hudbu dvoudobých tanců zapsaných např. J. Vycpálkem na Rychnovsku (*Strejček Nimra koupil šimla*) a Č. Holasem na Hlinecku (*Hajdaláku, dej tabáku do nosa*). Ve sbírce *Jihočeské tance* jsou uvedeny dva třasláky (*Všecko je to boží dárek; Strakonický*) ze Strakonicka, z nichž první se tančí s výrazným nadhoupnutím ve čtvrté osmině taktu a druhý jako polka s natřesem; natřasaným obkročákem se tančí třasák z Doudlebska z téže sbírky (*Není zelí jako zelí*). A. Waldau (1837–1882) uvádí dvě další doprovodné písně (*Tancuj se mnou, / dám ti koláč a jaká by to hanba byla*), které lze nalézt v Erbenově sbírce (zapsány na Bydžovsku). Staré pojmenování může představovat střecák z Bohdanečska, který odpovídal hravému, tempově rychlejšímu tanci; 2. tzv. třasákový krok, který se přenesl na písně a tance ve 3/4 taktu tradované zejm. na Moravě, jako třaslava, potřasaná, třaslák, většinou v rámci nápěvové verze *šiml-třasák (Až pojedou z Vídně, / povevou mě šimle) na tři* v kombinaci s polkou v jejích prvních třech osminových dobách. Do této skupiny patří i lendr a natřasaná mazurka z Opavska. Řadí se k nim i varianta Č. Holase *Já jsem voráč, / já jsem kopáč*, v níž valčíkové provedení končí přisunými šoupavými kroky s přidupáváním. Příklady svědčí o velké oblibě třasákového kroku v lidovém tanečním repertoáru a též o jeho významném postavení při vzniku polky, s níž se posléze ztotožnil.

Názvy tramlapka, tramlamka, tramlička byly převzaty z původního pojmenování společenského tance *polka tremblante*. Toto spojení třasáku s přeměnným polkovým krokem si získalo po polovině 30. let 19. stol. oblibu ve společenském i lidovém tanečním repertoáru. K tomu napomohly i nově komponované skladby a v tradici zakotvené průvodní partitury venkovských skladatelů.

Lit.: A. Waldau: *Böhmische Nationaltänze I*. Praha 1859, s. 20–21; K. J. Erben: *Nápěvy prostonárodních písní českých*. Praha 1862; Č. Holas: *České národní písně a tance I–VI*. Praha 1908–1910, I, s. 175, V, s. 90; J. Vycpálek: *České tance*. Praha 1921, s. 106–108, 119; Z. Nejedlý: *Bedřich Smetana IV*. Praha 1951, s. 341–342, 352, 378, 394; P. Krejčí: *Podkrkonošské tance*. Praha 1956, s. 31–32; J. J. Langer: *České prostonárodní obyčeje a písně*. In: Bodláč a růže. Praha 1957, s. 213, 267; P. Krejčí: *Pojizerské a podještědské písně a tance*. Liberec 1963, s. 13, 20, 32, 38–39, 102–103; H. Podešvová: *Lidové tance na Opavsku*. Opava b. r., s. 22–23; Z. Jelínková: *Lidové tance ze Žďárska*. Žďár n. Sázavou 1986, s. 41; Z. Jelínková: *Horácké tance z Telečska, Třeštska a Dačicka*. Jihlava 1986–89, s. 68, 107. [hl]

třebízský skanzen viz Národopisné muzeum Slánska v Třebízi

třepačka viz přiče

Tři králové viz Zjevení Páně

Tři veteráni viz Fortunatus

třídy, obecně množiny či soubory jevů, věcí nebo jedinců vyčleněných podle určitých znaků; jsou definovány vlastnostmi, které mají tyto prvky společné (v pedagogice skupiny žáků, místnosti ve škole i postupně školní ročníky; v logice souhrny jedinců nebo designátů výrokové funkce; v biologii systematické klasifikační jednotky; ve výrobě a v obchodě stupně jakosti apod.); ve společnosti množiny jedinců, kteří mají stejný vztah k důležitým zdrojům obživy celé společnosti a stejná práva při disponování těmito zdroji. – T. lze dělit na společenské vrstvy, tj. soubory jedinců, kteří společně zaujímají stejné místo v pracovním procesu, nebo mají stejnou životní úroveň a způsob života, anebo disponují stejným či podobným zdrojem příjmů. Pro moderní průmyslové společnosti sociologové i antropologové užívají dělení na společenské vrstvy, zatímco dělení na společenské t. bylo uplatňováno pro historické, tj. feudální a tzv. otrokářské společnosti. Zvláštním typem společenských vrstev respektive t.

jsou *kasty*: endogamní t. či vrstvy, jejichž členství je přiznané a nelze je měnit (indické kasty). Pro určování t., vrstev a kast je důležitá teorie stratifikace, vypracovaná sociology i antropology. Jejím základem je analýza vztahů podřízenosti a nadřazenosti existujících mezi členy skupiny a aktivního či pasivního podílu členů skupiny na ekonomických, politických, náboženských a reprezentačních činnostech. – V marxistické teorii tříd (teorie společenských vrstev nebyla považována za důležitou) se hovoří o stejném vztahu k výrobním prostředkům (k půdě, dobytku, průmyslovým objektům ad.) a o stejných právech při disponování nadvýrobkem, tj. získkem plynoucím z disponování výrobními prostředky. Vznik tříd se pak spojuje se vznikem státu, který je chápán jako donucovací prostředek k ovládnutí podrobených společenských t., jak to popsal např. F. Engels (1820–1895) v *Původu rodiny, soukromého vlastnictví a státu* (1884, česky 1950). Etnologické marxistické poznání bylo limitováno přísnou kontrolou marxistické ortodoxie, která neumožňovala překročit ideologické hranice dané pracemi tzv. klasiků marxismu-leninismu. V t. marxismus v národopisu.

Lit.: M. Weber: *Class, Status and Party*. 1946; M. Sahlins: *Social Stratification in Polynesia*. Seattle 1958; L. Holý – M. Stuchlík (eds.): *Social Stratification in Tribal Africa*. Praha 1968; A. Béteille (ed.): *Social Inequality*. Harmondsworth 1969; C. H. Persellová: *Understanding Society. An Introduction to Sociology*. New York 1987; R. Dahrendorf: *Moderný sociální konflikt*. Bratislava 1991. [jkt]

Tučný čtvrtek, Tlustý čtvrtek – čtvrtek před masopustní nedělí, zahajující cyklus zvyků a obyčejů končícího masopustu. V tento den se navštěvovali sousedé doma a v hospodě, aby tu při muzice jedli, pili, besedovali i tančili a před nadcházejícím postem se dosyta najedli vařeného masa, šišek a koblih. Tradice je známa již od středověku, kdy se ve městě dokonce konaly hry a turnaje. Jako jiné dny hojnosti v lidovém kalendáři je T. č. provázen koledou. Na Valašsku chodíval po koledě tzv. medvěď s kurou, na kterého koledníci vybírali do košíku vejce a slaninu. T. č. nelze zaměňovat s prvním čtvrtkem po Popeleční středě, který se nazýval *Pytlový čtvrtek* a kdy se dojížděly zbytky z masopustních hodů.

Lit.: Č. Zbrt: *Veselé chvíle v životě lidu českého*. Praha 1950; *Masopustní tradice*. Lidová kultura a současnost 5. Brno 1979. [jst]

tuk, mastná organická látka, upravovaná mj. k používání při přípravě pokrmů (např. máslo, sádlo, lůj). V české kuchyni se užíval

odedávna v různém vzájemném poměru. Koncem 19. stol. k tradičně užívaným tukům přibýly margaríny, tuky průmyslově zpracované. Jediným rostlinným t. byl v minulosti olej tlačný v olejnách či zábojnách z rostlinných semen. Získával se převážně z domácích surovin. V menší míře se používal dovážený olej olivový, lid. zv. *dřevěný* či *brabancový* (z Brabantska). K nejhodnější využívaným patřil olej lněný a konopný. K lisování na olej se využívalo také zrnek máku, jader ořechů, bukvic, jader z pecek švestek a durancí (olej zv. *kostkový*), semen slunečnice. Ve 2. polovině 19. stol. se počal průmyslově vyrábět olej z řepky olejky. – Olej se používal k maštění pokrmů a ke smažení některých druhů pečiva a pak ke svícení. Druhy a spotřeba olejů se lišily dobově, regionálně i sociálně. Všeobecně se olejem mastilo v době postu. Ke svátečním příležitostem se v něm smažily šišky, koblihy a boží milosti, na j. Moravě trdelníky. V posledních desetiletích 20. stol. spotřeba stolního oleje stoupá, používá se jej hl. ke smažení masitých pokrmů a bramborových hranolků. – Z živočišných tuků se v české kuchyni uplatnilo zvl. máslo, získané stlučáním z kravské, podstatně méně i z kozí a ovčí smetany. Upotřebovalo se jak v čerstvém stavu (nové máslo, na j. Moravě zv. *putra* či *putr*), tak přepuštěné (*šmolec*, *šmolc*). Máslo konzervovaného přepuštěním se užívalo k maštění a smažení především v období, kdy krávy nedojily. Při přepuštění zbyla na dně nádoby usazenina: *cmer*, *cmour*, *rantoš* apod. Ta se upotřebila při zadělávání těsta na pečivo (*rantošky*), zřídka na mazání chleba. Máslo konzervovaného solením se užívalo méně. Nouzové máslo si někde ženy dělaly z plodů černého bezu (na povrchu rozvařených plodů se vytváří mastnota). Čerstvě stlučené kravské máslo bylo jedním z mála zdrojů příjmu hospodyně, proto je ponejvíce hleděla prodat. Na Chodsku mu říkali pomazánka. Natřená na chleba byla spíš vzácnou pochoutkou než pravidelnou stravou. Hrudky másla hospodyně zdobila nožem nebo vtlačení do dřevěné formy. Před cestou na trh je balila do křenových listů. – Vepřové sádlo mělo v lidové stravě široké uplatnění, a to jak přepuštěné, tak vyuzené ve formě slaniny (*špek*, *špirka*), jež byla oblíbená zejm. na Moravě a ve Slezsku. Hřbetní, někdy i vnitřní sádlo, pokrácené na kostičky, se škvařilo obvykle hned při zabijačce. Slévalo se do kameninových hrnců *sádláků* a v chladu vydrželo téměř rok. Část sádlá se škvarky (oškvarky) se ponechávala na maštění pokrmů a k mazání chleba. K témuž účelu sloužily i protlačené škvarky. Někde z nich spolu s moukou a bramborami pekli škvarkové placky, za-

tímco v městských domácnostech je přidávali do jemného škvarkového pečiva. Část hřbetního sádlá se konzervovala uzením na slaninu, špek. V zimním období se ukrajoval a jedl s chlebem. Byl to hl. pokrm mužů při těžkých pracích. Slaninu si s sebou do práce brali dělníci, kteří přes týden pracovali mimo domov při žních, v dolech apod. Rozškvařená slanina (škraka) se užívala k maštění pokrmů (zelí, pohankové kaše, knedlíků moučných i bramborových, luštěnin aj.). Na vých. Moravě i ve Slezsku se ze slaniny připravovala jíška, což dodávalo zelí a zasmaženým polévkám osobitou chuť. Husí sádlo se rovněž zužitkovalo v kuchyni k maštění, k pomazání chleba či topinek a dávalo se do těsta, aby bylo křehčí. Podobně sádlo kachní, zřídka i slepičí. – Lůj se pokládá za podřadnější t., ale upotřebil se především na jíšku, méně k maštění. Mastily se jím placky pečené na plotně nebo se jím plotna potřela před pečením. Přepuštěný lůj se z nouze přidával i do těsta. – Psí sádlo sloužilo především jako oblíbený léčebný prostředek k zevnímu a vnitřnímu použití. Koňské sádlo se konzumovalo ojediněle, existují však zmínky o smažení koblih na koňském sádle. *Černé sádlo* byl t. usazený na povrchu vody, v níž se vařilo uzené maso nebo uzenina ve větším množství. Prodáválo je řezníci a uzenáři v polotekutém stavu do přinesených nádob. Konzumenty byli hl. dělníci a městská chudina. Užívalo se ho k maštění i jako pomazánky na chléb. – Umělé tuky, dovážené zpočátku hl. z Německa, se od konce 19. stol. vyráběly i v č. zemích. Umělé máslo a margaríny měly různé složení, balení a názvy, jako Polarín, Savina, Vitelo, Ceres (ztužený bílý tuk), Sana, Axa aj. Do širokých vrstev městského obyvatelstva pronikaly v 1. světové válce a hl. v období meziválečném. Užívalo se jich do těsta, k maštění pokrmů, na přípravu jíšky, některých i jako pomazánky na chléb. Po 2. světové válce našly umělé tuky široké uplatnění i ve vesnických domácnostech. Díky propagaci a široké nabídce trhu jsou upřednostňovány tuky z rostlinných substancí s přísadou vitaminů; lůj se nepoužívá. Domácí sádlo i škvarky využívají hl. v domácnostech, kde chovají vepře. Na trhu je jak sádlo syrové, tak přeškvařené; máslo nabízené v několika druzích se na přelomu 20. a 21. stol. už výhradně jen kupuje.

Lit.: A. Slanina: *Stravování zemědělců u srovnání se stravováním úředníků, zřizenců, dělníků*. Praha 1933; L. Kaizl: *Lidová výživa I. Strava v Podkrkonoší*. Praha 1944, s. 73–74; M. Úlehlová-Tilschová: *Česká strava lidová*. Praha 1945; J. Štika: *Lidová strava na Valašsku*. Ostrava 1980, s. 29–30, 59, 82–84; S. Hejda: *Kapitoly o výživě*. Praha 1985, s. 37–38, 55–59. [jš]

Turci, oblíbené téma v českém a východoslovanském lidovém podání. Války s osmanskou říší v průběhu 16.–18. stol. se většina českého území přímo nedotkla. Lidé však slychali o zajatcích (na jejich vykopení řád trinitářů sbíral příspěvky: v příslušné kramářské písni zlato za vyvážení zajatce zázračně ztěžklo), v mariánských poutních místech bývala běžně mezi devocionáliemi zastoupena turecká pouta (Mladá Boleslav). Po č. zemích se šířila burleskní balada o *oklamaném Turkovi* (jeho nevěsta předstírá smrt a on lest neprohlédne). V některých verzích látky *Jeníček a Mařenka* zastupují T. lidožrouty. Postava Turka vystupuje často mezi maškarami (jako výraz turecké krutosti má červené, *krvavé* ruce). Turecká motívika se uplatňuje i v erbovních pověstech. – Území jihových. Moravy se několikrát ocitlo v přímém dosahu nájezdů (zasáhli sem *kuruci*, *bočkajovci* a také spížovní oddíly v průběhu tureckého obléhání Vídně). Stále tu tradují balady (*Za Turka provdaná*, *Nematka*, *Chlapec-janičář*) i drobné epizody typu lokálních pověstí. Tematika

je zastoupena také v místních kronikách (statečná žena přemůže Turka a ujede na jeho koni; nebo od vých. Moravy až po slovenský Gemer známá epizoda o lstivém lákání lidí z úkrytu: *Jene, Mikulo, Juro, pojdte ven, už ty šelmy odešly!*). – Nejznámějším námětem, rozšířeným také mezi Slováky a Maďary, je podání o chlapci zajatém T. na pastvě: janičář se po letech vrátí do rodného kraje a přivede si domů jako zajatkyň vlastní matku, která ho pozná po znaménku a zpívá o tom jeho synkovi ukolébavku. Námět zpracoval jako báseň (*Turek Poničan*) S. Chalupka (1812–1883); s lidovou předlohou seznámil v Uhrách B. Němcovou, v jejíž pozůstalosti se záznam zachoval. Nejčastěji líčí lidové podání osudy zajatých žen: Turek odvede dívku uvázanou ke koňskému ocasu, nevěstu uloupí přímo ze svatebního průvodu, zajme ženu pekoucí chléb (nechtěla dopustit, aby chlebové těsto přišlo nazmar). Ženy bývají různým způsobem osvobozeny: dívka se v noci utrhne od koňského ocasu, Turka zastřelí milenec nebo místní pytlák. Duchapřítomná dívka se před rabujícími T. zachrání tím, že si při pečení vdolků natře tvář švestkovými povidly a předstírá odpudivou nemoc. Vyprávění o T. alternuje mýsty s podáním o Tatarech nebo kurucích. Období tureckých válek se promítlo i v lidových názvech rostlin: *turkyňa* (kukuřice), *turek* (druh dýně). Sultán nebo Turek jsou často užívaná jména psů.

Lit.: D. Rychnová: *Turecké války v lidovém podání východní Moravy*. NVČ 33, 1953, s. 36–100; D. Rychnová: *Moravské a slovenské balady s tematikou tureckých válek*. In: Rad kongresa folklorista Jugoslaviie u Varaždinu 1957. Zagreb 1959, s. 251–256; D. Klímová: *O motivu „Jene, Mikulo, Juro, poďte ven“ v lidových podáních*. Slov. 1961, s. 97–103; D. Klímová: *Príspevek k experimentálnému národopisu. Oblasové varianty látky Žena zajata při pečení chleba*. Slov. 1964, s. 97–106; D. Klímová: *Kulturní zázemí epiteta „Tataré pshlavci“*. ČL 55, 1968, s. 109–120; D. Klímová: *K otázkám formy historických pověstí*. In: Lidová tradice. Praha 1971, s. 127–145; D. Klímová: *Mezižánrové vztahy v oboru lidové pověsti v materiálech o Tatarech a Turcích*. In: Ludová kultura v Karpatoch. Bratislava 1972, s. 319–336; D. Klímová: *Les guerres turques dans les narrations populaires*. ES 1971/72, s. 227–244, 245–269 (katalog všech východoevropských textů o Turcích s komentářem a českým resumé). [dk]

turecká kapela viz dechová kapela

turismus [z franc.], využívání volného času cestováním za účelem rekreace a poznávání přírodních a kulturních jevů. Pův. to byla

zábava šlechty, rozšiřováním volného času mezi jiné sociální vrstvy se na t. podílelo stále více obyvatelstva, pro něž se stával i emancipačním znakem. Jeho všeobecné rozšíření mezi obyvatelstvem Evropy a severní Ameriky v 2. polovině 20. stol. rozšiřuje jeho cíle i v zahraničí, což se stává prostředkem interetnických kontaktů a poznávání. Původní zaměření t. na přírodu se stále více rozšiřuje na oblast kulturního dědictví (muzea, galerie, památky architektury, hudební, divadelní, filmové a folklorní festivaly). Největší impulz zájmu o kulturní dědictví daly t. světové výstavy v 2. polovině 19. stol.: 1851 v Londýně, 1878 a 1889 v Paříži, 1873 ve Vídni a mnoho výstav národního charakteru, jakou byla např. v Praze Jubilejní výstava 1891 a Národopisná výstava československá 1895, milenijní výstava 1896 v Budapešti a další 1883 v Amsterdamu, 1887 v Krakově, 1894 ve Lvově, 1896 v Rize, 1909 v Aarhusu aj. – T. se nejprve projevoval pěšími výlety v takových rekreačních přírodních prostředích, v nichž přežívala lidová architektura a tradiční prvky způsobu života. Od konce 19. do poloviny 20. stol. v Evropě převažoval zájem o vlastní národní identitu nacházenou v tradičních lidové kultury. Proto se pro Čechy staly turisticky přitažlivé regiony, jakými bylo např. Valašsko, Hornácko, Český ráj, Křivoklátsko či Chodsko, pro Němce Krušné hory, Liberecko apod., a za tímto účelem se zakládaly turistické spolky (*Klub českých turistů*, *Pohorská jednota Radhošť* nebo *Beskidenverein*). Zahraniční turistika v uvedeném období kromě přímořské rekreace (převážně v Jugoslávii) se zaměřovala zvl. na přední evropská muzea a galerie (zvl. Paříž a Londýn) a byla záležitostí převážně intelektuálů středních sociálních vrstev. Ve 2. polovině 20. stol. stále rostl zájem o turistiku v zahraničí, pro č. země v l. 1948–1989 z politických důvodů omezenou jen na východoevropské státy. Turistika vnitrostátní a zájem zahraničních turistů podnítil značný rozvoj českého národopisného muzejnictví, v němž se podstatnou měrou projevila muzea v přírodě, jejichž návštěvnost prudce vzrostla v 80. a v 90. letech 20. stol. a překračuje úroveň návštěvnosti hradů a zámků, která byla kromě přírodního útvaru Moravský kras nejvyšší. Vzhledem k největší koncentraci zahraničních turistů v Praze dosahovalo z tradičních muzeí největší návštěvnosti *Státní židovské muzeum* a významně se na t. tohoto města podílí expozice *Národní galerie* a také *Národního a Náprstkova muzea*. Nejvýraznějším předmětem t. v č. zemích po r. 1945 se staly státní hrady a zámky (nejnavštěvovanější byla Hluboká a Lednice, nejvíce jich bylo

v 60. a 70. letech 20. stol. zpřístupněno v j. a vých. Čechách), městské památkové rezervace (Praha, Telč, Český Krumlov, Tábor, Olomouc aj.) a přírodní rekreační oblasti (hory a okolí vodních nádrží). Vesnické památkové rezervace s lidovou architekturou začaly být zřizovány po více než dvacetiletých jednáních až v 90. letech 20. stol. (dříve existovaly jen dvě), a to v 60 lokalitách 34 okresů, nejvíce v j. Čechách (16) a v táborském okrese (6), nejméně na s. Moravě (3). Specifická forma t. je spojena s chalupářstvím, soustředěným zvl. v regionech s lépe zachovalými znaky tradiční lidové kultury a historické krajiny. Chalupáři patří mezi časté a pravidelné návštěvníky muzeí (zvl. muzeí v přírodě), jiných památek a zvl. jejich aktivizačních programů. Zvláštní formou t. jsou zájezdy na krátkodobé kulturní akce (festivaly), z nichž jsou nejnavštěvovanější folkloristické festivaly. Začátky folklorismu tržním využitím tradičních lidových slavností v Evropě měly v č. zemích podobu jak využití doznívajících projevů folkloru, tak jejich revivaci na amfiteátrech pro značně početné publikum. Z těchto pohnutek 1946 vznikl *Mezinárodní folkloristický festival ve Strážnici* a mnoho dalších, v regionech působnosti posledních generací nositelů lidových tradic (např. Kyjov, Velká n. Veličkou, Domažlice, Dolní Lomná, Rožnov p. Radhoštěm). Zvláštností těchto festivalů v býv. Československu bylo autorské komponování programů pův. s autentickými folklorními projevy, které byly s jejich postupným zanikáním doplňovány a nahrazovány prvky folklorismu (včetně účasti zahraničních interpretů). Na přelomu 20. a 21. stol. podobné festivalové aktivity koordinuje *Folklorní občanské sdružení*, a to i ve vztahu k turismu. V t. festivaly lidových písní a tanců. Lit.: NA 1–27, 1964–1990; R. Jeřábek: *Turistický folklorismus. Cesty za folklórem – folklór na cestách*. UŘ 1993, č. 2, s. 32–34. [jlg]

turnovský kroj, regionální typ lidového oděvu v severových. Čechách. V široké oblasti od Podještědí ke střednímu toku Jizery a na Jičínsku se kroj udržel zejm. v zemědělském kraji kolem Turnova (i vlivem sousedního Mladoboleslavska). T. k. byl nejvýraznějším a neoriginálnějším regionálním typem, který měl dostatek vnitřní síly vytvořit mladší varianty. Starší krojová vrstva zanikala koncem 1. třetiny 19. stol. – Už v tomto raném období bylo narušeno původní členění na kroj obřadní, sváteční a pracovní, patrně v úpravě ženské hlavy. Stírala se především diference mezi obřadní a sváteční formou a současně došlo i k posunutí funkcí tradičních oděvních symbolů, odlišujících vdanou

ženu od svobodné. Mimo vlastní Turnovsko staré způsoby úpravy hlavy zanikaly a byly nahrazeny novými součástmi (čepci a šátky). Na Turnovsku vdané ženy přejaly pro obřadní a sváteční příležitosti (původní) dívčí vínek, *pentlík*, tvarem kopírující přední část čepce s oušky a špicí nad čelem, ovšem bez dýnka. Veškeré známé doklady o turnovských víncích se váží k oděvu vdaných žen. Je ovšem možné, že se tento ženský vínek vytvořil z převazů kolem čepce, známých i z jiných českých oblastí (např. Litomyšlsko, Českomoravská vrchovina, Chodsko, Střibsko). Turnovský vínek se rovněž kombinoval s plátěným půlkovým uzlíčkovitě vyšitým čepcem, jen mladé ženy chodily k muzice pouze ve vínku s vlasy stočenými v týle do *kredence*. Uzlíčky na čepci byly bílé, popř. šedavé, hnědé nebo černé (čepce režné, pískové; analogií jsou podkrkonošské *vápeníky*). Dívky v období 1. třetiny 19. stol. nosily ve svátek *kukly*, tj. bílé plátěné pleny vyšité drobnými květinovými vzory v barvě karmazínově červené, event. zelené a žluté, někdy přizdobené dracounem. Silně naškrobená kukla se uvazovala *na ušíčka* v týle, s postranními konci u tváří. Obřadní úprava dívčí hlavy dodržovala tradičnější formu s umělým věncem. K této starší úpravě hlavy se nosily košilky s širokým křejzlem (*vejkladkem*), kratší živůtky šněrované do háčků přes podložku (*punt*), sukně z domácích lněných nebo polovlněných tkanin, lemované stuhou, někdy sešité s živůtkem (*kanduš*), široké plátěné zástěry bílé nebo

modré, vyšité barevnou bavlnkou, kabátky s přiléhavými rukávy a malým výstřihem a červené punčochy. Podobným způsobem se oblékaly ženy v celé oblasti, jen některé součásti oděvu byly rychleji měněny, např. kabátky za špenzry a červené punčochy za bílé. Rozšířeným doplňkem byly granátkové náhrdelníčky s přívěsky. V další vývojové fázi od konce 30. let 19. stol., kdy tradiční kroj v severním sousedství zanikal, prošla sváteční forma t. k. významnými změnami. Do úpravy hlavy byly přijaty ženami i dívkami velké dýnkové čepce *kuláky*, zdobené bílou i barevnou výšivkou. Ženy si vyzadu přišívaly hedvábnou *holubinku* v méně nápadných barvách, dívky preferovaly tóny červené. Do kroje proniklo mnoho kupovaných látek, škála barev a materiálů se výrazně rozšířila. Změny zasáhly i střih oděvních součástí. Místo starých živůtků se rozšířily *lajblíčky* do pasu, místo kabátků špenzry se šunkovými rukávy a výstřihem vyplněným šátkem, popř. odloženou *kuklou*. Nebylo neobvyklé poříditi si špenzr a sukni ze stejné látky, tzv. šaty. Barevná výšivka ustoupila bílé a oblíbenými se staly i tylové výplně. Také punčochy tohoto období byly bílé. Přes řadu ústupků měšťské módě si i toto oblečení zachovalo jistou krajoitou specifčnost a navíc v obřadní formě přetrvávala starší úprava hlavy vdaných žen s vínkem. – V mužském kroji se v celém regionu nevytvořily výraznější formy. Muži nosili světlé koženky, ale velmi brzy i soukenné nebo manšestrové kalhoty (*pantalony*), kabátky měšťského střihu, holínkové a šněrovací boty, módní klobouky a čepice. Déle přetrvávala obliba *beranic* a bílých, event. modrých punčoch. I na Turnovsko zasahovaly široké vyšívané pásy.

Lit.: *Národopisná výstava československá v Praze 1895*. Praha b. r., s. 166–167; R. Tyršová: *Lidový kroj v Čechách, na Moravě, ve Slezsku a na Slovensku*. Praha 1918, s. 61–62; J. V. Šimák: *Eleonora Prošková. O lidovém kroji na Turnovsku*. Od Ještěda k Troskám 1, 1922, s. 29–33; A. Šimon: *Venkovský kroj na Hradištsku*. Od Ještěda k Troskám 7, 1928/29, s. 222–223; D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 221–229; B. Šotková: *Naše lidové kroje 8. Kroj turnovský*. Praha 1951.

[iš]

tvaroh, výrobek vzniklý sražením mléka a oddělením syrovátky. Spolu s mlékem patřil k důležitým potravinám od pravěku. T. vznikal samovolně při zkysnutí mléka nebo byl záměrně dělán pro přímou spotřebu v domácnosti a pro přípravu sýrů. Syrovátka se od sražené bílkoviny oddělovala odkapáním, cezením a lisováním. Mléčná sraženina se nalávala do plachetky nebo plátěného pytlíku (tvarožníku), který se zavázaný položil na desku nebo žebříček lisu umístěného nad škopkem a přitlačil horní deskou, popř. zatížil kamenem, nebo u vřetenového lisu utáhl dřevěným šroubem. Podle obsahu sušiny se rozlišuje t. měkký (asi 25 %) a t. tvrdý (32 %). Z t. získaného ze zkysnutého mléka se dělaly sýry kyselé (starší technologie) a z t. ze sladkého mléka sýry sladké. Čerstvý t. se upravoval na slané pomazánky na chléb (*rozhuda* aj.) nebo pro různé druhy pečiva a vařená jídla. T. se též po prosolení a okořenění nakládal a nechával uzrát v kameninové nádobě jako obvyklý domácí jednoduchý a oblíbený měkký sýr, který se dával na poli k přesnídávce a svačině nebo doma k večeři. T. se používal též na obklady v lidovém léčitelství. V t. homolky, mlékařství, sýrařství.

Lit.: O. Laxa: *Mlékaření. Stručný nástin výroby mléka*. Praha 1913; F. Myslivec: *Starý způsob hospodářství na Opavsku*. Praha 1933, s. 89–90; V. Vilikovský: *Dějiny zemědělského průmyslu v Československu. Od nejstarších dob až do vypuknutí světové krise hospodářské*. Praha 1936.

[zt]

tvarůžky viz homolky

tvorba dětí a adolescentů, jedna z okrajových kategorií výtvarné kultury. S tradičním lidovým uměním souvisí jen velmi vzdáleně, obdobné principy, např. ve stylizaci figur, lze nalézt snad v oblasti imaginace, ale obsah a funkce obou těchto fenoménů se diametrálně liší. U dospívající mládeže jde však leckdy o ideografickou erotiku, která má podobné zdroje jako v umění pravěkém a v umění etnik na nižším stupni kulturního vývoje; některé znaky jsou obdobné fertilityním prvkům tradičního lidového umění a jsou rovněž mimoumělecky motivovány. Na okraji výtvarné kultury lidu je však nutno výtvarné projevy dětí a adolescentů brát v úvahu.

Lit.: J. I. Ignatjev: *Psichologija izobrazitelnoj dejatelnosti detej*. Moskva 1961; J. Uždil: *Výtvarný projev dětí*. UŘ 1965, č. 1, s. 10–16; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; J. Uždil: *Čáry, klikyháky, paňáci a auta. Výtvarný projev a psychický život dítěte*. Praha 1980. [rj]

tvorba psychotiků, výtvarné projevy duševně chorých jedinců. Leckdy se tato individuální tvorba neprávem uvádí do souvislostí s lidovým uměním, pro něž je charakteristická sociální vazba. Imaginace a výrazové prostředky schizofreniků, nezřídka uměle evokované a vypěstěné, se docela vymykají tradičním strukturám lidového umění. Tvorba duševně chorých příslušníků lidových vrstev spadá spíš do oblasti individuálně diferencovaného naivismu (např. nejproslulejší představitelé T. Ociepka a Herodek v Polsku).

Lit.: R. Volmat: *L'art psychopathologique*. Paris 1956; I. Jacob: *Dessins et peintures des aliénés*. Budapest 1956; J. Mitarski: *Twórczość chorych psychicznie*. PSZL 26, 1972, s. 195–206; R. Jeřábek: *Výtvarná kultura lidu. Miniterminologie*. UŘ 1979, č. 2, s. 4–7; H. Tyszkiewicz: *Psychopatologia ekspresji. Twórczość artystyczna chorych psychicznie*. Warszawa 1985. [rj]

typ lidového oděvu, oděvní komplet vyznačující se převahou charakteristických znaků, z nichž některé mohou být obsaženy též u jiných typů. Jedinečný souhrn těchto znaků vytváří příslušný oděvní typ. Oděvní typy se formují na územích překračujících hranice etnické i hranice etnografických regionů. Jejich formování souvisí s geografickým prostředím (nížinný, horský typ), s ekonomickými, historickými či etnickými faktory (karpatský typ mužského oděvu) nebo představují vývojovou fázi lidového oděvu (dvouzástěrový typ ženského oděvu). Ke stanovení oděvního typu přispívají

především střih a forma základních oděvních součástí a jejich skladba vytvářející strukturu příslušného lidového oděvu. Množství variant uvnitř jednoho typu spočívá v rozlišení podle dalších kritérií, jimiž jsou materiál a výzdoba. Rozborem lze vyčlenit též typy jednotlivých oděvních součástí, pro jejichž určení je rozhodující střih. Při vymezování oděvního typu hrají hlavní roli ty součástky, které tvořily základ oděvu: mužské a ženské košile, sukně, kalhoty a ze svrchního oděvu kabáty. Typy mužských košil jsou dány střihem: a) střih podélného ponča (plátno pokrývající hrudník a záda tvoří nedílný celek, není na ramenou přestřiženo), např. u archaických typů na Valašsku a v těšínském Slezsku; b) příframkový střih (mezi přední a zadní díly jsou na ramenou vsity obdélníčky plátna zřasené ke krčnímu otvoru), např. na Slovácku; c) varianty vzniklé hl. v mladších fázích vývoje lidového oděvu a jeho ovlivňováním městskou módou (převážná část Čech a záp. Moravy). Pro ženské košile jsou charakteristické: a) příframkový střih (jihových., střední, vých. a severových. Morava); b) raglánový střih (rukáv pokrývá paži, ramena a dosahuje až ke krčnímu otvoru); na moravskoslovenských Kopanicích); c) střih s ramenním švem (varianty košilek na velké části Čech a záp. Moravy). Typ ženského oděvu určují: a) dvě zástěry (Hornácko, Těšínsko); b) sukně sešitá se živůtkem (Chodsko, j. Valašsko, Kopanice, valašsko-slezské pomezí, Těšínsko); c) široká zadní zástěra, jejíž okraje se vpředu stýkají nebo překrývají (hl. střední, jihových. a vých. Morava); d) sukně sešité dokola a uvázané v pase (hl. Čechy a záp. Morava). Dominantní složku v mužských oděvních typech představují kalhoty. Rozlišují se: a) plátěné gatě rovného střihu (letní kalhoty na Moravě); b) soukenné nohavice mírně se zužující ke kotníkům (Valašsko, těšínské Slezsko, Kopanice); c) soukenné dlouhé úzké nohavice (jihových. Morava); d) krátké koženky pod kolena (Čechy, záp. a střední Morava s variantou širokých hanáckých baní); e) dlouhé kalhoty ke kotníkům, ovlivněné městskou módou. Mužské (v menší míře též ženské) kabáty jsou zastoupeny výrazně odlišnými typy: a) huně se střihem příčného ponča (ramenní část je střižena spolu s rukávy a vytvořena přeložením sukna, takže šev je veden podpaždím) v horské oblasti Valašska a těšínského Slezska; b) haleny střihu podélného ponča (s přeloženými přednicemi a čtverhranným límcem na zádech) tvořící jednotnou oblast výskytu na jihových. Moravě spolu s přilehlou

částí záp. Slovenska (varianty na Brněnsku a Malé Haně); c) župice, hornácké kabáty, mentýky a šuby (župicový střih s částí rozšiřující se od pasu dolů) na vých. a jihových. Moravě. Četné kabáty na území Čech vycházejí ze společného střihového principu: rozšiřují se na zádech v úrovni spodního okraje rukávů. Tento typ se vyskytuje v různých variantách od jednoduchých (chodská šerka) po složitější s bohatými klíny pod městským vlivem. Kromě těchto starších typů převzalo lidové prostředí v 19. stol. řadu kabátů z městského oděvu (carrick, redingot). – Bohaté typologické řady je možno sledovat u oděvních součástí, jakými jsou čepce, živůtky, mužské vesty, ženské i mužské kabátky, jež mají větší význam pro vymezování regionálního typu lidového oděvu. Regionální typy lidového oděvu se formují ve vztahu k etnografickým oblastem, avšak to nevylučuje, aby se uvnitř rozlehlé a členité národopisné oblasti nevyskytlo víc regionálních typů lidového oděvu (Valašsko, Slováccko). Podobně jako v oděvním typu mohou se jednotlivé charakteristické faktory (materiál, střih, výzdoba) vyskytovat jen v rámci jednoho regionálního typu nebo mohou být totožné či podobné se stejnými prvky jiných regionálních typů. Základem regionálního typu je však neopakovatelný souhrn všech těchto prvků. Protože je existence regionálního typu historicky podmíněna, je třeba při jeho stanovování přihlížet k proměnám jednotlivých oděvních součástí. Pro starší období mají primární význam ty, které vznikaly v domácím prostředí nebo v rukou místních řemeslníků. Jasněji se regionální typy rýsují v té vrstvě součástí, která vznikala nebo se modifikovala se zaváděním barvených suken do lidového oděvu a v níž se výrazněji projevuje vliv krejčíků. Nejmenší význam pro vytčení regionálního typu mají doplňky lidového oděvu (boty, klobouky, šátky) které se vyráběly pro širší spotřebu a víc podléhaly dobové módě. Regionální typy vznikaly v širokých souvislostech historického, hospodářského, kulturního i etnického, popř. etnografického formování lidové kultury. K jejich vzniku přispívalo podstatnou měrou též geografické prostředí, které napomáhalo vytvářet jednotnou a pro určitý region společnou kulturu a působilo často jako přirozené rozhraní mezi odlišnými regionálními typy. V izolovaných oblastech přežívaly archaičtější typy, otevřené nížiny přístupné rozsáhlejší výměně obchodních artiklů byly vystaveny pronikavější nivelizaci a postupnému sblížení jednotlivých typů na jejich vlastním

území i na územích sousedních. Důležitou roli ve formování regionálních typů sehrály kolonizace a migrace jako média přejímání

kulturních prvků různých etnik. V 19. stol. je možno zaznamenat posuny hranic některých regionálních typů způsobené též změnami struktury správních center, ale i stoupající oblibou některých atraktivních regionálních typů kroje, jak to lze doložit šířením výskytu podlužáckého kroje do sousedních oblastí. Regionální typy pokrývají území velmi odlišná rozlohou, ve své poslední fázi se liší stupněm vývoje i celkovým vzhledem a estetickou úrovní. Zatímco některé typy zahrnují jen několik obcí (Hornácko), jiné se rozprostírají na rozsáhlých územích (Haná). Ve vývojové posloupnosti zaujímají místo nejstarších typů horské kroje na těšínském Slezsku, naproti tomu jako nejméně zasažené módními vlivy se jeví některé kroje z území Čech. V rámci jednoho regionálního typu vznikají varianty, které se projevují detaily ve výzdobě, v rázu výšivky, úpravy ženské hlavy, ve způsobu nošení některých součástek apod. Na vznik variant měla v minulosti velký vliv existence farností vytvářejících společné komunity nositelů oděvu (Slovácko aj.). Ke stanovování oděvních i regionálních typů lidového oděvu a jeho součástek vede typologická metoda, jejíž zakladatelkou byla pro toto odvětví lidové kultury D. Stránská.

Lit.: D. Stránská: *Lidové kroje v Československu I. Čechy*. Praha b. r. [1949], s. 24–59; I. Štěpánová: *Lidový oděv v Čechách 19. století I*. Praha 1984, s. 58–82. [aj]

U

učedník, učeň – mladistvá osoba, která vstoupila do zaměstnání u majitele živnosti, aby se jí vyučila. Výuční doba byla v č. zemích 2–4 roky. Poplatky za vyučení platil zákonný zástupce u., pokud nebyla sjednána dohoda zv. *rok za rok* (tj. odpracování výuční doby). Od r. 1873 byli učedníci povinni navštěvovat živnostenskou pokračovací školu, jež se ojediněle vyskytují od r. 1835 (návštěva byla dobrovolná). Práva a povinnosti učedníků, vztah k mistrovi a práva a povinnosti mistrů určovalo dobové zákonodárství. Po úspěšném složení příslušných zkoušek, u nevýrobních živností po záruce příslušného mistra *dostal za vyučenou* a stal se tovaryšem. Dívky začínají pronikat do živností (s výjimkou typicky ženských povolání) až ve 2. polovině 19. stol., více od 40. let 20. století.

Lit.: Z. Winter: *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století*. Praha 1906; Z. Winter: *Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách*. Praha 1909; W. Krebs: *Alte Handwerksbräuche*. Basel 1933; V. Scheufler: *Rukodělná výroba*. In: *Lid a lidová kultura národního obrození v Čechách II*. Praha 1980. [vsch]

účes, úprava vlasů. V lidovém prostředí podléhal ú. jen pozvolná změna a mód-

ním vlivům. – Mužský ú. byl charakteristický malou regionální variabilitou a téměř žádnými rozdíly mezi účesy svobodných a ženatých ani mezi účesy ve všední dny a při svátečních příležitostech. O jeho tvaru a střihu na území č. zemí existují doklady z 11. a 12. stol. (*Vyšehradský kodex*, *Wolfenbüttelský rukopis*). Je z nich zřejmé, že muži zastříhovali vlasy kolem uší, vzadu v týle a nad čelem nebo je rozčesávali do stran. Naopak ve 14. a 15. stol. si venkované nechávali vlasy delší, volně spuštěné nebo je splétali do copu. V průběhu následujících staletí je v lidovém prostředí pod vlivem vojenské povinnosti preferován ú. z vlasů krátkých. Vlasy se česaly téměř jednotně, tj. uprostřed hlavy byly rozděleny cestičkou nebo zastříženy stejnoměrně, nad čelem kratší, vzadu delší. Změnu přinesla 2. polovina 18. stol., kdy pod vlivem dobové módy (klasicismu) si sedláci znovu začali zaplétat cop. V 19. stol. se prosadil opět kratší střih. Vlasy se hladce sčesaly do stran (*na pútec*), vzadu dosahovaly po ramena, a aby se leskly, mastily se sádlem. Ke konci 2. poloviny 19. stol. se zcela prosadily vlasy krátké, zprvu u mladých, posléze i u starých mužů. Pouze v několika málo regionech

zůstaly dlouhé, např. na Haně a Chodsku či v některých obcích Slovácka. Krátce ostříhané vlasy se na přelomu 19. a 20. stol. staly na venkově běžnými všude. – Ženský ú. charakterizovaly hladce sčesané vlasy a zásadně odlišoval svobodnou a vdanou ženu a také všední, sváteční a zejm. obřadní příležitosti. Základní pravidlo, podle něhož svobodná dívka nosila vlasy nepokryté a vdaná žena zavité, bylo důsledně dodržováno po celá staletí. Svobodné dívky chodily prostovlasé, s dlouhými vlasy volně spuštěnými a sepnutými vínkem. Ve svátek obvykle zvýrazňoval dívčí ú. věnec, v létě z rostlých květů, v zimě z umělých květů. Přibližně od 15. stol. si venkovská děvčata začala zaplétat copy (*lelíky*, *pletence*, *rulíky*), konce stahovala stužkou, ve svátek hedvábnou, popř. jí copy omotávala (*vrkoče*). Vlasy spletené do jednoho nebo dvou copů se staly typickým ú. svobodných děvčat ve všech českých, moravských i slezských regionech. Teprve v 19. stol. se začaly objevovat místní varianty účesů, např. copy obtočené kolem hlavy (Podluží, Kyjovsko, Mladoboleslavsko) nebo stočené v týle a upevněné jehlicí (střední a záp. Čechy, Horácko). Sváteční ú. vyžadoval